

N.X.Kasimov

R.N.Dadajonov

F.N.Ibragimov

**DISKRET MATEMATIKA
VA MATEMATIK MANTIQ ASOSLARI**

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

**Kasimov Nadimulla Xabibullayevich
Dadajanov Ro'zimat Normatovich
Ibragimov Farhod Nurmuhammadjonovich**

**DISKRET MATEMATIKA VA MATEMATIK
MANTIQ ASOSLARI**

(o'quv qo'llama)

5130100 - "Matematika" bakalavriyat ta'lim yo'nalishi

Toshkent
"VNESHINVESTPROM"
2019

Diskret matematika va mantiq asoslari, Toshkent, VNESHINVESTPROM nashriyoti, 2019. - 114 s.

Ushbu o'quv qo'llanma "Matematika", "Informatika va axborot texnologiyalari", "Axborot tizimlarining matematik va dasturiy ta'minoti", "Axborot xavfsizligi" va "Amaliy matematika va informatika" bakalavriyat ta'lim yo'nalishi bo'yicha tahsil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan bo'lib, "Diskret matematika va matematik mantiq" fanining asosiy elementlariga doir mavzulari o'z ichiga oladi. Qo'llanmadan nazariy bilimlarni mustahkamlash uchun amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ta'lim uchun nazorat va test savollari, hamda misollar joy olgan.

Taqrizchilar:
G'antxo'jayev Rasul - fizika-matematika fanlari doktori,
Nabiyevich professor,
Egamberdiyev Baxtiyar - fizika-matematika fanlari nomzodi,
Mas'ul muharrir: - fizika-matematika fanlari doktori.
Eshqobilov Yusup
Xolboyevich -

O'quv qo'llanma O'zbekiston respublikasi Oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi 2017 yil 28 iyundagi 434-buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan

KIRISH

"Mantiq" fani alohida fan sifatida eramizdan avval IV asrda vujudga kelgan. Uning asoschisi yunon faylasufi Aristoteldir (384-322). U mantiqiy ta'limotlarning ba'zi tarqoq bo'laklarini bir sistemaga keltirilgan bo'lib, u hozirgacha formal mantiq sifatida saqlanib kelmoqda.

Matematik mantiq (shuningdek, *simvolik mantiq* deb ham ataladi) – matematik usullar bilan rivojlantirilayotgan mantiqdir. "Matematik mantiq" fani barcha fanlarning asosi bo'lishiga qaramay, uni alohida fundamental fan sifatida chuqur o'rganish XIX asrda noevklid geometriyaning paydo bo'lishidan boshlandi.

O'tgan asrning o'rtalaridan boshlab "Matematika" fanini o'qitishda mantiq usullaridan keng foydalanib kelinmoqda. Masalan, matematik analizda limitga ega bo'lmagan ketma-ketliklarning, tekis uzluksiz bo'lmagan funksiyalarning ta'riflarini berishda predikatlar algebrasi usullaridan (ta'rif orqali berilgan jummalarning inkorini topish usuli) foydalanib, yuqorida keltirilgan tushunchalarning aniq ta'riflari beriladi.

Ushbu qo'llanmada mantiqni o'rganish uchun matematik usullardan foydalanilgan. Albatta, matematika yordamida mantiqni o'rganishda mantiqning o'ziga murojaat qilinadi. Bunda, o'rganilayotgan mantiq va buning uchun foydaliniyotgan mantiqlar aniq ajratib olinadi. Bu yol bilan ehtimoliy paradokslar chetlab o'tiladi.

O'quvchiga havola qilinayotgan ushbu qo'llanma, mualliflar tomonidan uzoq yillar davomida O'zMUning Matematika fakultetida «Diskret matematika va matematik mantiq» fani bo'yicha o'qilgan ma'ruzalari asosida yozilgan bo'lib, u O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan davlat standartlariga mos keladi.

Ushbu qo'llanmada to'plamlar nazariyasi, mulohazalar algebrasi, predikatlar algebrasi, diskret matematika elementlari, shuningdek, mulohazalar algebrasi uchun aksiomatik nazariyalar keltirilgan.

Xususan, qo'llanmada mulohazalar algebrasi uchun qurilgan aksiomatik nazariya mavjud adabiyotlarda keltirilgan aksiomatik nazariyalardan qisman farq qiladi. Biz keltirgan aksiomatik nazariya uchun ham Gyodelning to'liqlik haqidagi teoremasi o'z kuchida qoladi: mulohazalar algebrasining tautologiyalar to'plami bilan uning teoremlari to'plami ustma-ust tushadi.

Ushbu qo'llanma universitetlar hamda pedagogik oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etiladi.

I BOB. DASTLABKI TUSHUNCHALAR

1-§. TO'PLAM. TO'PLAMLAR USTIDA AMALLAR

"To'plam" tushunchasi

To'plam matematikaming boshlang'ich tushunchalaridan biri. Bu tushunchani o'zidan soddaroq tushunchalar orqali (bunday tushunchalar yo'q) ta'riflab bo'lmaydi. Ayni paytda, "to'plam" tushunchasini misollar orqali anglash qiyin emas. Masalan, kutubxonadagi kitoblar to'plami, ushbu $x^3 - 6x^2 + 11x - 6 = 0$ tenglamaning ildizlari to'plami, bitta nuqtadan o'tuvchi to'g'ri chiziqlar to'plami.

Demak, to'plam deganda, biror umumiy xususiyatga ega bo'lgan narsalar (predmetlar) guruhi, majmuasi, yig'ilmasi tushiniladi.

To'plamni tashkil etgan narsalar uning elementlari deyiladi.

Odatda, to'plamlar bosh harflar (masalan, $A, B, C, D, \dots$) bilan, uning elementlari esa kichik harflar (masalan, $a, b, c, d, \dots$) bilan belgilanadi.

Biror to'plamni olaylik. Uni A bilan belgilaylik. Agar a narsa (predmet) A to'plamning elementi bo'lsa, $a \in A$, b narsa (predmet) B to'plamning elementi bo'lmasa, $b \notin B$ kabi belgilanadi va " a element A to'plamga tegishli", " b element B to'plamga tegishli emas" deb o'qiladi. Misol tariqasida barcha natural sonlardan tashkil topgan to'plamni olaylik. Odatda, bu to'plam N harfi bilan belgilanadi va $N = \{1, 2, 3, \dots, n, \dots\}$ kabi yoziladi. Ravshanki, $5 \in N$, lekin $7, 05 \notin N$ bo'ladi.

To'plamlar ikki xil - chekli hamda cheksiz to'plamlar bo'ladi.

Agar to'plamni tashkil etgan elementlar soni chekli son bo'lsa, u chekli to'plam deyiladi.

Chekli bo'lmagan to'plamlar cheksiz to'plamlar deb qaraladi.

Masalan, $x^3 - 6x^2 + 11x - 6 = 0$ tenglamaning yechimlar to'plami

$$E = \{x: x^3 - 6x^2 + 11x - 6 = 0\}$$

chekli to'plam bo'ladi. Haqiqatdan ham,

$$x^3 - 6x^2 + 11x - 6 = 0, \text{ ya'ni } (x-1)(x-2)(x-3) = 0$$

tenglamaning yechib, $x_1 = 1, x_2 = 2, x_3 = 3$ bo'lishini topamiz. Demak, $N = \{1, 2, 3\}$ bo'lib, u chekli to'plamdir. Natural sonlar to'plami N cheksiz to'plamga misol bo'ladi.

Aytaylik, E to'plam ushbu

$$x^4 + x^3 + 2x^2 + x + 1 = 0 \quad (1)$$

tenglamaning haqiqiy yechimlaridan iborat to'plam bo'lsin:

$$E = \{x: x^4 + x^3 + 2x^2 + x + 1 = 0\}$$

E to'plamning elementlarini topish maqsadida

$x^4 + x^3 + 2x^2 + x + 1 = 0$ tenglamani yechamiz.

Ravshanki,

$$x^4 + x^3 + 2x^2 + x + 1 = (x^2 + x + 1)(x^2 + 1)$$

Demak,

$$(x^2 + x + 1)(x^2 + 1) = 0$$

bo'ladi. Keyingi tenglikdan, $x^2 + x + 1 = 0, x^2 + 1 = 0$ bo'lishi kelib chiqadi. Bu kvadrat tenglamalarning diskriminantlari manfiy bo'lganligi sababli, ular haqiqiy yechimlarga ega emas.

Binobarin, berilgan 1-tenglama haqiqiy yechimlarga ega emas. Demak, E to'plamning elementlari yo'q ekan. Bunday vaziyat "bo'sh to'plam" tushunchasi kiritilishini taqozo etadi.

Bir-orta ham elementga ega bo'lmagan har qanday to'plam bo'sh to'plam deyiladi va u $\emptyset$ kabi belgilanadi.

Yuqorida keltirilgan E bo'sh to'plam bo'ladi: $E = \emptyset$

Ikki ta A va B to'plamlari berilgan bo'lsin.

Agar A to'plamning har bir elementi B to'plamning ham elementi bo'lsa, A to'plam B ning qismi (qismaniy to'plami; to'plam osti) deyiladi va $A \subset B$ kabi belgilanadi.

Misolalar

1) $A = \{0, \pi, 2\pi\}, B = \{x: \sin x = 0\}$, bo'lsin. Agar B to'plamning elementlar $\sin x = 0$ tenglamaning yechimlari, ya'ni $x = n\pi, n \in Z$ ko'rinishdagi sonlardan iborat ekanligini e'tiborga olsak, $E = \emptyset$ ekanini topamiz.

2) $A = \{2, 4, 6, 8, \dots, 2n, \dots\}, B = N = \{1, 2, 3, \dots, n, \dots\}$ bo'lsin.

Ravshanki, $A \subset B$ bo'ladi.

Eslatma. Bo'sh to'plam $\emptyset$ har qanday A to'plamning qismi deb qaraladi: $\emptyset \subset A$. Shuningdek, $A \subset A$ bo'ladi.

Ravshanki, A, B, C to'plamlari berilgan holda $A \subset B, B \subset C$ bo'lsa, undan $A \subset C$ bo'lishi kelib chiqadi.

Biror A to'plam berilgan bo'lsin. Bu to'plamning barcha qismaniy to'plamlaridan tashkil topgan to'plamni $P(A)$ kabi belgilaymiz.

Ravshanki, $P(A)$ to'plamning har bir elementining o'zi to'plam bo'ladi.

Odatda, $P(A)$ to'plam A to'plamning buleani deyiladi.

Masalan $A = \{-1, 0, 1\}$ to'plamning buleani

$$P(A) = \{\{-1\}, \{0\}, \{1\}, \{-1, 0\}, \{0, 1\}, \{-1, 1\}, \{-1, 0, 1\}, \emptyset\}$$

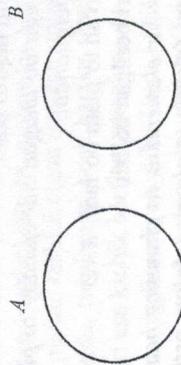
A va B to'plamlari berilgan bo'lsin. Agar A to'plam B to'plamning

qismi, B to'plam A to'planning qismi bo'lsa, A va B to'plamlar teng to'plamlar deyiladi va $A=B$ kabi yoziladi.

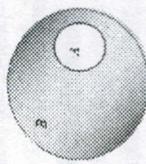
Masalan, $A=\{2,3\}$, $B=\{x:x^2-5x+6=0\}$ to'plamlar uchun $A=B$ bo'ladi, chunki $x^2-5x+6=0$ kvadrat tenglamaning yechimlari: $x_1=2, x_2=3$. Demak, $B=\{2,3\}$.

Ko'p hollarda to'plamlar va ular orasidagi munosabatlarni yaqqol tassavur qilish uchun to'plamlarni simvolik ravishda tekislikdagi biror shakl, masalan, doirachalar bilan tasvirlash qulay bo'ladi.

Masalan, A va B to'plamlar quyidagicha:

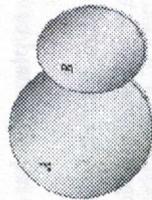
tasvirlansa, unda $A \subset B$ bo'lishi quyidagicha tasvirlanadi:

To'plamlar ustida amallar

A va B to'plamlar berilgan bo'lsin.

1.1-ta'rif. A va B to'plamlarning barcha elementlaridan tashkil topgan to'plam $A \cup B$ va B to'plamlarning birlashmasi deyiladi va $A \cup B$ kabi belgilanadi (1-chizma)

$A \cup B$

1-chizma

Eslatma. To'plamni tashkil etgan elementlar orasidagi aynan bir-biriga teng bo'lgan (bir xil) elementlardan faqat bittasi shu to'plam elementi sifatida olinadi.

Masalan, $(x-1)^2(x+2)=0$ tenglamaning (ildizlari) echimlari to'plami $\{1,-2\}$ bo'ladi.

Ayтайlik, $A=\{1,2,3,4,5\}$, $B=\{3,4,5,6,7\}$ bo'lsin. Unda $A \cup B = \{1,2,3,4,5,6,7\}$ bo'ladi.

Agar $N_1 = \{1,3,5,7,\dots\}$, $N_2 = \{2,4,6,8,\dots\}$ bo'lsa, $N_1 \cup N_2 = N$ bo'ladi.

Faraz qilaylik, $A_1, A_2, \dots, A_n$ to'plamlar berilgan bo'lsin. Bu to'plamlarning birlashmasi yuqoridagiga o'xshash ta'riflanadi:

$$A_1 \cup A_2 \cup A_3 = (A_1 \cup A_2) \cup A_3$$

$$A_1 \cup A_2 \cup A_3 \cup A_4 = (A_1 \cup A_2 \cup A_3) \cup A_4$$

$$\dots$$

$$A_1 \cup A_2 \cup A_3 \cup \dots \cup A_{n-1} \cup A_n = (A_1 \cup A_2 \cup A_3 \cup \dots \cup A_{n-1}) \cup A_n$$

Yuqorida keltirilgan $A_1, A_2, \dots, A_n$ birlashmasini quyidagicha

$$\bigcup_{i=1}^n A_i$$

yo'zish mumkin.

Umuman, yuqoridagidek biror α indeks ($\alpha \in I$) bo'yicha A_α to'plamlar birlashmasi ta'riflanadi va u $\bigcup_{\alpha \in I} A_\alpha$ kabi belgilanadi. Biror-bir a

element $A_\alpha (\alpha \in I)$ larning birlashmasi $\bigcup_{\alpha \in I} A_\alpha$ ga tegishli bo'ladi, faqat va faqat, agarda shunday $\alpha_0 \in I$ topilib, $a \in A_{\alpha_0}$ bo'lsa; to'plamlarning birlashmasi ta'rifidan bevosita quyidagi tengliklarning o'rinli bo'lishi kelib chiqadi:

1.2.1. $A \cup A = A$ (birlashmaning idempotentligi)

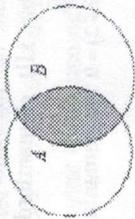
1.2.2. $A \cup B = B \cup A$ (birlashmaning kommutativligi)

1.2.3. Agar $A \subset B$ bo'lsa, u holda $A \cup B = B$ bo'ladi.

1.2.4. $A \cup (B \cap C) = (A \cup B) \cap (A \cup C)$ (birlashmaning assotiativligi).

1.2-ta'rif. A va B to'plamlarning umumiy elementlaridan tashkil topgan to'plam $A \cap B$ va B to'plamlarning kesishmasi (ko'paytmasi) deyiladi va

$A \cap B$ kabi belgilanadi (2-chizma).

$A \cap B$
2-chizma

Masalan, $A = \{1, 2, 3, 4, 5\}$, $B = \{3, 4, 5, 6, 7\}$, $C = \{6, 7, 8, 9, 10\}$ bo'lsa, $A \cap B = \{3, 4, 5\}$, $A \cap C = \emptyset$, $B \cap C = \{6, 7\}$ bo'ladi.

Yuqoridagi N_1 va N_2 to'plamlar uchun $N_1 \cap N_2 = \emptyset$ bo'ladi.

Ikki to'plam kesishmasi bo'sh to'plam bo'lsa, bu to'plamlar kesishmaydigan (diz'yunkt) to'plamlar deyiladi.

Masalan, yuqoridagi A va C hamda N_1 va N_2 to'plamlar diz'yunkt to'plamlarga misol bo'ladi.

Aytaylik, $A_1, A_2, \dots, A_n$ to'plamlar berilgan bo'lsin. Bu to'plamlarning kesishmasi:

$$A_1 \cap A_2 \cap \dots \cap A_n$$

yuqoridagiga o'xshash ta'riflanadi.

Quyidagi xossalari o'rinli:

1.2.5. $A \cap A = A$ (kesishmaning idempotentligi)

1.2.6. $A \cap B = B \cap A$ (kesishmaning kommutativligi)

1.2.7. Agar $A \subset B$ bo'lsa, u holda $A \cap B = A$ bo'ladi.

1.2.8. $A \cap (B \cap C) = (A \cap B) \cap C$ (kesishmaning assosiativligi)

1.2.9. $A \cup (B \cap C) = (A \cup B) \cap (A \cup C)$ (birlashmaning kesishmaga nisbatan distributivligi)

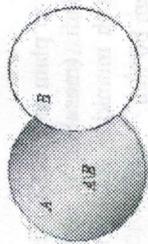
1.2.10. $A \cap (B \cup C) = (A \cap B) \cup (A \cap C)$ kesishmaning birlashmaga nisbatan distributivligi)

1.2.11. $A \cup (A \cap B) = A$

1.2.12. $A \cap (A \cup B) = A$

Bu xossalari isboti birlashma va kesishma ta'riflaridan kelib chiqadi.

1.3-ta'rif. A to'plamning B to'plamga tegishi bo'lmagan barcha elementlaridan tashkil topgan to'plam A to'plamdan B to'plamning ayirmasi deyiladi va $A \setminus B$ kabi belgilanadi (3-chizma)

3-chizma

Masalan, $A = \{-1, 0, 1, 2, 3, 4\}$, $B = \{-1, 0, 1, 2, 5, 6, 7\}$ bo'lsa, $A \setminus B = \{3, 4\}$, va $B \setminus A = \{5, 6, 7\}$ bo'ladi.

Agar $N = \{1, 2, 3, \dots, n, \dots\}$, $N_1 = \{2, 4, 6, 8, \dots\}$ bo'lsa, $N \setminus N_1 = \{1, 3, 5, 7, \dots\}$ bo'ladi.

A , B va C to'plamlari berilgan bo'lsin. U holda

$$1.2.13. A \setminus (B \cup C) = (A \setminus B) \cap (A \setminus C)$$

$$1.2.14. A \setminus (B \cap C) = (A \setminus B) \cup (A \setminus C) \text{ bo'ladi.}$$

Ushbu xossalardan birini, masalan, 1.2.13-xossani isbotlaymiz.

$$A \setminus (B \cup C) = (A \setminus B) \cap (A \setminus C) \text{ ni isbotlash uchun}$$

$$A \setminus (B \cup C) \subset (A \setminus B) \cap (A \setminus C) \text{ va } A \setminus (B \cup C) \supset (A \setminus B) \cap (A \setminus C)$$

munosabatlarning bajarilishini ko'rsatish yetarli.

$\forall a \in A \setminus (B \cup C)$ bo'lsin. U holda $a \in A$, $a \notin B \cup C \Rightarrow a \notin B$ va $a \notin C$ bo'lib, $a \in A \setminus B$ va $a \in A \setminus C$ bo'ladi. Demak, $a \in (A \setminus B) \cap (A \setminus C)$, bundan

$A \setminus (B \cup C) \subset (A \setminus B) \cap (A \setminus C)$ bo'lishi kelib chiqadi.

Endi, $\forall a \in (A \setminus B) \cap (A \setminus C)$ bo'lsin. U holda $a \in (A \setminus B)$ va, $a \in (A \setminus C) \Rightarrow a \in A$, $a \notin B$, $a \notin C$ bo'lib, $a \in A \setminus (B \cup C)$ bo'ladi.

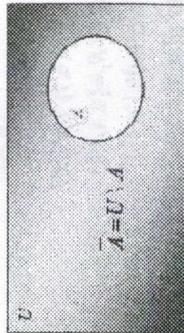
Demak, $a \in A \setminus (B \cup C)$. Bundan, $(A \setminus B) \cap (A \setminus C) \subset A \setminus (B \cup C)$ bo'lishi kelib chiqadi.

To'plamlar ustida amallar kiritilishida, ular ixtiyoriy to'plamlar deb qaraldi. Masalan, A deb shakfdagi kitoblar to'plamini, B deb suv havzasidagi baliqlar to'plamini olish mumkin edi. Bunday to'plamlarning birlashmasi, kesishmasi shunchaki aytilishi mumkin bo'lsa-da, ma'lum g'ayritabiiylikni yuzaga keltiradi.

Muayyan vaziyatdan chiqish uchun biror U to'plam

(odatda, u universal to'plam deyiladi) olinib, uning qism to'plamlari ustida amallar bajariladi. (masalan, U deb doska tekisligidagi barcha nuqtalar to'plamini olish mumkin). Xuddi shuningdek, A to'plam $P(A)$ uchun universal to'plam bo'ladi.

1.4-ta'rif. Ushbu $U \setminus A$ to'plam A to'plamni U to'plamgacha to'ldiruvchi to'plam deyiladi va $\bar{A}$ kabi yoziladi:

4-chizma

Quyidagi tengliklar o'rinli bo'ladi:

1.2.15. $A \cup \bar{A} = U$

1.2.16. $A \cap \bar{A} = \emptyset$

1.2.17. $\bar{\bar{A}} = A$ (to'ldiruvchi amalning involyutivligi).

1.2.18. $\overline{A \cup B} = \bar{A} \cap \bar{B}$ (birlashma uchun de Morgan qonuni)

1.2.19. $\overline{A \cap B} = \bar{A} \cup \bar{B}$ (kesishma uchun de Morgan qonuni)

1.2.20. $A \setminus B = A \cap \bar{B}$ (ayirma amalini kesishma va to'ldiruvchi amallari orqali ifodalash).

Bu tengliklarni isbotlash qiyin emas. Ulardan birini, masalan, 1.2.18-tenglikning isbotini keltiramiz.

$\forall x \in \overline{A \cup B}$ bo'lsin. U holda $x \notin A \cup B$ bo'lib, $x \notin A, x \notin B$ ekanligi kelib chiqadi. Ravshanki, $x \notin A$, bo'lgani uchun, $x \in \bar{A}, x \notin B$ bo'lgani uchun $x \in \bar{A} \cap \bar{B}$. Bu esa

$\overline{A \cup B} \subset \bar{A} \cap \bar{B}$ (2)

o'lishini bildiradi.

Endi, $\forall x \in \bar{A} \cap \bar{B}$ bo'lsin. Unda $x \in \bar{A}, x \in \bar{B}$ bo'lib, $x \notin A, x \notin B$ bo'ladi.

Demak, $x \notin A \cup B$. Bu holda $x \in \overline{A \cup B}$ bo'ladi. Bu esa

$\bar{A} \cap \bar{B} \subset \overline{A \cup B}$ (3)

ekani bildiradi.

(2) va (3) munosabatlardan $\overline{A \cup B} = \bar{A} \cap \bar{B}$ tenglik kelib chiqadi. 18-xossa isbotlandi.

1.5-ta'rif. Ushbu $(A \setminus B) \cup (B \setminus A)$ to'plam A va B to'plamlarning simmetrik ayirmasi deyiladi va $A \Delta B$ kabi belgilanadi.

Yuqorida keltirilgan 1.4-ta'rif va (1.2.9, 1.2.10) xossalardan foydalanib, $A \Delta B$ uchun quyidagi ikki munosabat o'rinli ekanligiga ishonch hosil qilamiz:

$A \Delta B = (A \cup B) \cap (\bar{A} \cup \bar{B})$

$A \Delta B = (A \cap \bar{B}) \cup (\bar{A} \cap B)$

1.2.1-misol.

Berilgan A, B, C to'plamlar uchun $(A \Delta B) \Delta C = A \Delta (B \Delta C)$ assotsiativlik munosabati o'rinli ekanligini ko'rsating.

Yechish: Quyidagi belgilashni kiritaylik:

$D = A \Delta B$

U holda

$(A \Delta B) \Delta C = D \Delta C = (D \cup C) \cap (\bar{D} \cup \bar{C})$

bo'ladi.

Endi $D \cup C$ va $\bar{D} \cap \bar{C}$ larni hisoblaymiz:

$(A \cup B) \cap (\bar{A} \cup \bar{B}) \cup C = (A \cup B \cup C) \cap (\bar{A} \cup \bar{B} \cup C)$

$\bar{D} \cup \bar{C} = ((A \cap \bar{B}) \cup (\bar{A} \cap B)) \cup \bar{C} = (\bar{A} \cap \bar{B} \cap \bar{A} \cap B) \cup \bar{C} =$

$= (\bar{A} \cup B) \cap (A \cup \bar{B}) \cup \bar{C} = (\bar{A} \cup B \cup \bar{C}) \cap (A \cup \bar{B} \cup \bar{C})$

Shunday qilib,

$(A \Delta B) \Delta C = (A \cup B \cup C) \cap (\bar{A} \cup \bar{B} \cup C) \cap (A \cup \bar{B} \cup \bar{C}) \cap (A \cup \bar{B} \cup C)$

ekan.

Xuddi shunga o'xshash $B \Delta C$ ni D_1 orqali belgilab,

$A \Delta D_1 = A \Delta (B \Delta C) = (A \cup B \cup C) \cap (\bar{A} \cup \bar{B} \cup C) \cap (A \cup \bar{B} \cup \bar{C}) \cap (A \cup \bar{B} \cup C)$

ekanligiga ishonch hosil qilamiz.

Demak, $A \Delta (B \Delta C) = A \Delta (B \Delta C)$ o'rinli bo'lar ekan.

Ravshanki, $A = B$ bo'lsa, u holda ixtiyoriy C to'plam uchun $(A \Delta C) = (B \Delta C)$ bo'ladi.

Bu tasdiqlash teskarisi o'rinli bo'ladimi?

1.2.2-misol

Biror C to'plam uchun $A \Delta C = B \Delta C$ bo'lsa, $A = B$ ekanligini ko'rsating.

Yechish. $AC \cap AC = AC$ dan $(AC) \cap AC = (AC) \cap AC$ ga ega bo'lamiz.
 1-misol yechimiga binoan esa, $(AC) \cap AC = AC \cap AC = AC$ bo'ladi.
 Xuddi shunga o'xshash,

$$(BA) \cap AC = BA \cap AC = BA \cap \emptyset = BA$$

Demak, $A = B$ bo'lar ekan.

1.2.3-misol

$$A \setminus (B \cup C) = (A \setminus B) \cap (A \setminus C) \text{ o'rinli ekanligini ko'rsating.}$$

Yechish.

$$A \setminus (B \cup C) = A \cap \overline{(B \cup C)} = A \cap (\overline{B} \cap \overline{C}) = (A \cap \overline{B}) \cap (A \cap \overline{C})$$

$$(A \cap \overline{B}) \cap (A \cap \overline{C}) = (A \setminus B) \cap (A \setminus C)$$

Eslatma. Biz $A = A \cap A$ ekanligidan unumli foydalandik.

To'plamlarning dekart ko'paytmasi

Ikki A va B to'plam berilgan bo'lib, $A \neq \emptyset$, $B \neq \emptyset$ bo'lsin. A to'plamga tegishli bo'lgan biror a elementni va B to'plamga tegishli bo'lgan biror b elementni olamiz.

Birinchi elementi a, ikkinchi elementi b bo'lgan tartiblangan juftlik deb $\{(a, b)\}$ to'plamga aytamiz va (a, b) kabi belgilanadi.

1.6-ta'rif. Barcha (a, b) ko'rinishdagi tartiblangan juftliklardan tashkil topgan $\{(a, b) : a \in A, b \in B\}$ to'plam A va B to'plamlarning dekart (to'g'ri) ko'paytmasi deyiladi va $A \times B$ kabi belgilanadi.

Demak, $A \times B = \{(a, b) : a \in A, b \in B\}$

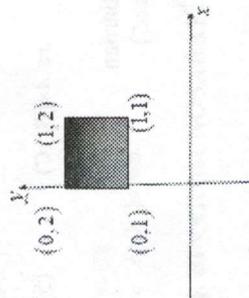
Masalan, $A = \{0, 1\}$, $B = \{a, b\}$ to'plamlarning dekart ko'paytmasi $A \times B$ quyidagicha:

$$A \times B = \{(0, a), (0, b), (1, a), (1, b)\} \text{ bo'ladi. } B \times A \text{ esa ushbu}$$

$$B \times A = \{(a, 0), (b, 0), (a, 1), (b, 1)\} \text{ bo'ladi.}$$

Demak, umuman aytganda, $A \times B \neq B \times A$ ekan.

Keyingi misol tariqasida A to'plam deb $[0, 1]$ segment nuqtalaridan iborat $A = \{x \in R : 0 \leq x \leq 1\}$ to'plamni, B to'plam deb $[1, 2]$ segment nuqtalaridan iborat $B = \{y \in R : 1 \leq y \leq 2\}$ to'plamni olaylik. Bu to'plamlarning dekart ko'paytmasi $A \times B = \{(x, y) : 0 \leq x \leq 1, 1 \leq y \leq 2\}$ to'plam 5-chizmada tasvirlangan kvadrat nuqtalardan iborat to'plam bo'ladi:

5-chizma

Shuni ta'kidlash lozimki, ikki (a, b) va (c, d) juftliklar $a = s$, va $b = d$ bo'lgandagina teng deb qaraladi.

To'plamlarning dekart ko'paytmasi quyidagi xossalarga ega. Faraz qilaylik, bizga A , B va C to'plamlar berilgan bo'lsin. U holda

$$1.3.1. A \times (B \cap C) = (A \times B) \cap (A \times C)$$

1.3.2. $A \times (B \cup C) = (A \times B) \cup (A \times C)$ munosabatlar o'rinli bo'ladi. Bu xossalardan 1.3.1 ni isbotlaymiz.

Aytaylik, $x \in A \times (B \cap C)$ bo'lsin. Unda $x = (a, d)$ bo'lib,

$$a \in A, d \in B \cap C$$

bo'ladi.

$$d \in B \cap C,$$

bo'lishidan esa, $d \in B$, $d \in C$ ekanligini topamiz.

$$a \in A, d \in B; (a, d) \in A \times B$$

$$a \in A, d \in C; (a, d) \in A \times C$$

Demak,

$$(a, d) \in (A \times B) \cap (A \times C)$$

ya'ni

$$x \in (A \times B) \cap (A \times C) \quad (4)$$

bo'ladi.

Endi $x \in (A \times B) \cap (A \times C)$ bo'lsin. Unda $x \in (A \times B)$, $x \in (A \times C)$ bo'ladi.

Ta'rifga binoan

$$x \in A \times B; x = (a, b); a \in A, b \in B$$

$$x \in A \times C; x = (a, c); a \in A, c \in C \text{ bo'ladi.}$$

Ravshanki: $x = (a, b) = (a, c); b = c$

Demak, $a \in A$, $b \in B \cap C$; $(a, b) \in A \times (B \cap C)$

ya'ni

$$x \in A \times (B \cap C) \quad (5)$$

bo'ladi.

(4) va (5) munosabatlardan

$$A \times (B \cap C) = (A \times B) \cap (A \times C)$$

bo'lishi kelib chiqadi.

1.3.1-misol

$A = \{1, 2, 3\}$, $B = \{3, 4\}$ bo'lsa, $A \times B$ ni hisoblang.

Yechish: $A \times B = \{(1, 3), (1, 4), (2, 3), (2, 4), (3, 3), (3, 4)\}$ bo'ladi.

1.3.2. -misol

A va B to'plamlar U to'plamning chekli qism to'plamlari bo'lsin. $n(A)$ va $n(B)$ lar esa, A va B to'plam elementlar sonini belgilasin. U holda $n(A \setminus B) = n(A) \setminus n(A \cap B)$ ekanligini ko'rsating.

Yechish: Ravshaniki, $A \cap B = \emptyset$ bo'lsa, $n(A \cup B) = n(A) + n(B)$ bo'ladi.

$A \setminus B = C$ bo'lsin. U holda, $A = C \cup (A \cap B)$ tenglik o'rinli ekanligini ko'rsatish qiyin emas. Bundan tashqari, $C \cap (A \cap B) = \emptyset$ bo'ladi. Shu sababli, $n(A) = n(C) + n(A \cap B) \Rightarrow n(C) = n(A) - n(A \cap B)$ kelib chiqadi. $C = A \setminus B$ sababli, $n(A \setminus B) = n(A) - n(A \cap B)$ bo'ladi.

Mustaqil yechish uchun masalalar.

1. Agarda $A = \{a, b, c\}$, $B = \{b, c, d, e\}$ bo'lsa, $A \cup B$, $A \cap B$, $B \setminus A$, $A \setminus B$ lar hisoblang.
2. A va B to'plamlar uchun $A \subseteq B$ bo'lishi uchun $A \cap B = A$ bo'lishi zarur va yetarli ekanligini ko'rsating.
3. A -to'plam o'nta elementdan iborat bo'lsa, $P(A)$ nechta elementdan iborat bo'ladi?
4. $A = \{1, 2, 3, \dots, n\}$ bo'lsa, $P(A)$ nechta elementdan iborat bo'ladi?
5. A va B to'plamlar U to'plamning chekli qism to'plamlari bo'lsa, quyidagilarni isbotlang:
a) agar $A \cap B = \emptyset$ bo'lsa, $n(A \cup B) = n(A) + n(B)$;
b) $n(A \setminus B) = n(A) - n(A \cap B)$;
e) $n(A \cup B) = n(A) + n(B) - n(A \cap B)$
6. Quyida keltirilgan munosabatlar o'rinli bo'lsa, isbotini keltiring, aks holda o'rinli emasligini tasdiqlovchi misol keltiramiz:

a) $A \cap (B \setminus C) = (A \cap B) \setminus (A \cap C)$;

b) $A \setminus (B \cup C) = (A \setminus B) \cap (A \setminus C)$;

e) $(A \setminus B) = (B \setminus A)$;

z) $A \times (B \cup C) = (A \times B) \cup (A \times C)$;

d) agar $A \Delta C = B \Delta C$ bo'lsa, $A = B$ bo'ladi.

2 - §. BINAR MUNOSABATLAR

2.1. "Binar munosabat" tushunchasi

A trofni kuzatish, fanni o'rganish jarayonida turli munosabatlarga duch kelamiz. Masalan, odamlar orasida do'stlik munosabati, mamlakatlar o'rtasida diplomatik munosabat, matematikada uchburchaklar orasidagi o'xshashlik munosabati, to'g'ri chiziqlar orasidagi paralellik munosabati kabi munosabatlar to'g'risida gapirish mumkin bo'ladi.

Keltirilgan misollardan A to'plam (odamlar to'plami, mamlakatlar to'plami, uchburchaklar to'plami, to'g'ri chiziqlar to'plami) bo'lsa, uning elementlaridan ma'lum munosabatda bo'lganlari $A \times A$ ning qisman to'plamini tashkil etishini ko'ramiz.

Ushbu paragrafda matematikada o'rganiladigan munosabatlarni bayon etamiz.

Avvalo, bitta sodda misol keltiramiz.

Aytaylik, $A = \{1, 2, 3\}$, $B = \{2, 4\}$ bo'lsin. A va B to'plamlarning dekart ko'paytmasi

$$A \times B = \{(1, 2), (1, 4), (2, 2), (2, 4), (3, 2), (3, 4)\}$$

bo'ladi. Bu to'plam elementlari (x, y) lar orasida

$$x + y = 5 \quad (1)$$

shartni qanoatlantiruvchilari $(1, 4)$ va $(3, 2)$ lar bo'ladi. Demak,

$A \times B$ to'plam elementlari orasida (1) munosabatda bo'ladiganlari $\{(1, 4), (3, 2)\}$ to'plamni tashkil etib, $u \in A \times B$ ning qismi bo'ladi:

$$\{(1, 4), (3, 2)\} \subset A \times B$$

Xuddi shu $A \times B$ to'plam elementlari (x, y) lar orasida

$$2x = y \quad (2)$$

shartini qanoatlantiruvchilari $(1, 2)$ va $(2, 4)$ lar bo'ladi. Bunday holda $A \times B$ to'plam elementlari orasida (2) munosabatda bo'lganlari $\{(1, 2), (2, 4)\}$ to'plam bo'ladi va u ham $A \times B$ ning qismi bo'ladi:

$$\{(1, 2), (2, 4)\} \subset A \times B$$

Bunday vaziyatda, tabiiyki, $\{(1, 4), (3, 2)\}$ va $\{(1, 2), (2, 4)\}$ qism

to'plamlar mos ravishda (1) va (2) munosabatlar orqali aniqlangan deb aytish mumkin.

Ixtiyoriy A va B to'plamlar berilgan bo'lib, $A \times B$ esa ularning dekart ko'paytmasi bo'lsin.

2.1-ta'rif. $A \times B$ to'planning ixtiyoriy R qism to'plami $(R \subset A \times B)$ A va B to'plamlar orsidagi **binar munosabat** deyiladi.

Bu binar munosabat A va B to'plamlarda aniqlangan deyiladi.

Xususan, $A = B$ bo'lsa, $R \subset A \times A$ binar munosabat A da aniqlangan binar munosabat deb qaraladi.

Binar munosabatlar, odatda, $R, Q, R, \dots$ kabi belgilanadi.

Aytaylik, $(x, y) \in R, R \subset A \times A$ bo'lsin. Bu A to'planning x elementi u elementi bilan R munosabatda bo'ladi deganidir. Uni xRy kabi ham belgilanadi.

2.1.1-misol.

$A = \{2, 5, 4, 6\}$ bo'lsin, $E = \{(x, y) : x = y\} \subset A \times A$ bo'lsin. Ravshanki, bunday holda $E = \{(2, 2), (5, 5), (4, 4), (6, 6)\}$ bo'ladi. R munosabat xRu ; $x = u$ tenglikni bildiradi.

Binar munosabatlar ustida amallar

Endi binar munosabatlar ustida bajariladigan amallarni ko'rib chiqamiz.

Ma'lumki, R munosabat $A \times A$ to'planning qisman to'plami, ya'ni to'plam bo'lib, ixtiyoriy to'plamlar ustida bajariladigan amallar esa mazkur bobning 1 - paragrafidagi keltirilgan.

Binar munosabatlarda birlashma, kesishma, ayirma amallari bilan bir qatorda, ulargagina xos bo'lgan teskari hamda ko'paytma amallari kiritiladi.

A va B to'plamlarda R munosabat berilgan bo'lsin: $(x, y) \in R$, $R \subset A \times B \times A$ to'plamda aniqlangan ushbu $Q = \{(y, x) : (x, y) \in R\}$ munosabat berilgan munosabatga teskari munosabat deyiladi.

Uni P^{-1} kabi belgilanadi.

Demak, $R^{-1} = \{(y, x) : (x, y) \in R\}$

A va B to'plamda R_1 ($R_1 \subset A \times B$), hamda B va C da R_2 ($R_2 \subset B \times C$) munosabatlar berilgan bo'lsin. B to'plamda shunday u element topilib, $(x, y) \in R_1$,

$(y, z) \in R_2$ bo'lsin.

Shunday (x, z) lardan tuzilgan ushbu

2 va 3 esa parallel elementlar bo'ladi.

5.4-ta'rif. Agar tartiblangan $(M, \leq)$ to'planning biror S qisim to'plami uchun $(S, \leq)$ chiziqli tartiblangan to'plam bo'lsa, $(S, \leq)$ zanjir deyiladi.

Masalan, $(N, /)$ ning ushbu $S = \{2^n; n = 0, 1, 2, 3, \dots\}$ qism to'plami uchun $(S, /)$ zanjir bo'ladi.

Mustaqil yechish uchun masalalar

1. $A = \{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7\}$ bo'lib, $\pi = \{1, 3, 5\}$, $\{2, 6\}$, $\{4, 7\}$ A ning bo'laklashi bo'lsin. π bo'laklashiga mos kelgan R_π - ekvivalentlik munosabatini toping. (R_π elementlarini sanab chiqing).

2. $R - A$ to'plamda aniqlangan binar munosabat bo'lsin. U holda quyidagi ikki shart teng kuchli ekanligini ko'rsating.

a) $R - A$ da ekvivalentlik munosabati bo'ladi.

b) R reflektiv va barcha $a, b, c \in A$ uchun, agarda aRb , bRc bo'lsa, cRa bo'ladi.

3. $A = \{1, 2, 3, 5, 6, 7\}$ bo'lib, $aRb \Leftrightarrow a - b / 4$ bo'lsin.

a) R ning elementlarini sanab chiqing.

b) R ning aniqlanish sohasini toping.

c) R ning qiymatlar sohasini toping.

d) R^{-1} ning elementlarini sanab chiqing.

e) R^{-1} ning aniqlanish sohasini toping.

f) R^{-1} ning qiymatlar sohasini toping.

4. $A = \{1, 2, 3, 4, 5, 6\}$ bo'lib, $aRb \Leftrightarrow a + b \leq 9$ bo'lsin.

a) $E \subseteq R$ bo'ladi? Bu yerda $E = \{(x, x) \mid x \in A\}$.

b) $R = R^{-1}$.

c) $R \circ R \subseteq R$.

5. Quyidagi keltirilgan munosabatlar qaysi biri Z da ekvivalentlik munosabati bo'ladi?

a) $xRy \Leftrightarrow x - y$ juft son bo'lsa;

b) $xRy \Leftrightarrow x - y$ toq son bo'lsa;

c) $xRy \Leftrightarrow x \leq y$ bo'lsa;

d) $xRy \Leftrightarrow x^2 = y^2$ bo'lsa;

e) $xRy \Leftrightarrow |x| = |y|$ bo'lsa;

f) $xRy \Leftrightarrow |x - y| \leq 2$.

6.

$R = \{(a, b) \mid a, b \in Q \text{ va } a - b \in Z\}$

bo'lsin. R ning Q to'plamda ekvivalentlik munosabati ekanligini ko'rsating.

7. $A = \{a, b, c\}$ to'plamda aniqlash mumkin bo'lgan barcha ekvivalentlik munosabatlarini toping.

8. R_1 va R_2 lar A to'plamda aniqlangan ekvivalentlik munosabati bo'lsa, $R_1 \cap R_2$ ham A da ekvivalentlik munosabati bo'lishini ko'rsating.

9. R_1 va R_2 lar A da aniqlangan simmetrik binar munosabatlar bo'lsin. Bundan tashqari, $R_1 \circ R_2 \subseteq R_2 \circ R_1$ bo'lsa, $R_2 \circ R_1$ simmetrik ekanligi va $R_1 \circ R_2 \subseteq R_2 \circ R_1$ bo'lishini ko'rsating.

10. R_1 va R_2 lar A da aniqlangan ekvivalentlik munosabatlar bo'lib, $R_1 \circ R_2 \subseteq R_2 \circ R_1$ bo'lsa, u holda $R_1 \circ R_2$ ham A da ekvivalentlik munosabati bo'lishini ko'rsating.

Aytaylik, tartiblangan $(M, \leq)$ to'plam berilgan bo'lib, $m \in M$ bo'lsin.

Agar M to'planning barcha x elementlari uchun $x \leq m$ ($m \leq x$) munosabat o'rinli bo'lsa, m element M to'planning **eng katta** (**eng kichik**) elementi deyiladi.

Odatda, tartiblangan $(M, \leq)$ to'planning eng katta elementi uning biri, eng kichik elementi esa uning noli deyiladi. Ba'zan M ning universal chegaralari ham deyiladi.

Masalan, tartiblangan $(R(N), \leq)$ to'planning biri N noli esa $\emptyset$ bo'ladi.

Ushbu $(N, /)$ tartiblangan to'planning biri mavjud emas, noli esa 1 bo'ladi.

Agar tartiblangan $(M, \leq)$ to'plam eng katta (eng kichik) elementga ega bo'lsa, $(M, \leq)$ to'plam **yuqoridan** (**quyidan**) **chegaralangan** deyiladi.

Agar tartiblangan $(M, \leq)$ to'plam ham yuqoridan, ham quyidan chegaralangan bo'lsa, u **chegaralangan** deyiladi.

Yuqorida keltirilgan tushunchalardan ko'rinadiki, agar tartiblangan to'planning eng katta (eng kichik) elementi mavjud bo'lsa, u yagona bo'ladi.

Aytaylik, M tartiblangan to'plam bo'lib, $m' \in M$, $m'' \in M$ bo'lsin.

Agar M to'planning biror x elementi uchun $m' \leq x$ bo'lishidan $x = m'$ ($x \leq m''$ bo'lishidan $x = m''$) bo'lishi kelib chiqsa, m' M to'planning **maksimal** (m'' M to'planning **minimal**) elementi deyiladi.

Ravshanki, M to'planning eng katta elementi uning maksimal, eng kichik elementi esa uning minimal elementi bo'ladi.

Masalan, $(\{1, 2, 3, 4, 5, 6\}, /)$ tartiblangan to'plam uchun 4, 5, 6 lar maksimal elementlar bo'lib, 1 esa minimal element bo'ladi.

I bob bo'yicha nazorat savollari

1. To'plamlar ustida qanday amallar bajarish mumkin?
2. To'plam Buleani nima?
3. Dekart ko'paytma qanday aniqlanadi?
4. Munosabatlar va funksiyalarni ta'riflang va ular qanday xossalarga ega?
5. Qanday maxsus binary munosabatlarni bilasiz?
6. Tartib munosabati turlarini keltiring.

II BOB. MULOHAZALAR ALGEBRASI

1-§. MULOHAZALAR VA ULAR USTIDA AMALLAR

Biz kundalik hayotda turli iboralarni eshitamiz va ishlatamiz, har xil mulohaza yuritamiz va boshqalarning mulohazalariga munosabat bildiramiz. Bunda aytiladigan iboralar, yuritiladigan fikr va mulohazalar turlicha bo'lsa-da, ulardan chiqariladigan xulosa, umuman aytganda, ikki xil bo'ladi:

1. Iboralar, fikr va mulohazalar to'g'ri, ya'ni chin.
2. Iboralar, fikr va mulohazalar noto'g'ri, ya'ni yolg'on bo'ladi.

Odatda, biror ibora aytilsa, ravshanki, bu ibora biror gap bo'lib, u darak, so'roq yoki undov aloqatlariga ega bo'ladi.

Matematik mantiqda chinligi yoki yolg'onligi bir qiymatli aniqlanadigan darak gaplar o'rganiladi. Bunday darak gaplar mulohaza deb ataladi.

Masalan, *Toshkent - O'zbekiston davlatining poytaxti*, *13 soni tub son bo'ladi* degan darak gaplar mulohaza bo'ladi. Ravshanki, bu mulohazalar chin. *Boku - Ukraina davlatining poytaxti*, *uchburchak ichki burchaklar yig'indisi 360° ga teng* degan darak gaplar ham mulohaza bo'ladi. Bu mulohazalar yolg'ondir.

Shuni ta'kidlash lozimki, har qanday darak gap mulohaza bo'lavermaydi. Masalan, *oliy o'quv yuriting talabasi* degan darak gap mulohaza emas, chunki talaba haqida hech narsa tasdiqlanmagan.

Shuningdek, *agar uchburchakning barcha tomonlari bir-biriga teng bo'lsa, bunday uchburchak teng tomonli deyiladi*, degan darak gap ham mulohaza bo'la olmaydi, chunki u tasdiqlovchi bo'lmay, balki aniqlovchi gapdir.

Demak, mulohaza deganda, chinligi yoki yolg'onligini bir qiymatli aniqlash mumkin bo'lgan har qanday tasdiqlovchi darak gap tushunilar ekan.

Mulohazalar bosh harflar, masalan,

$A, B, C, \dots, A_1, B_1, C_1, \dots, A_n, B_n, C_n, \dots$,

bilan, ulardan tuzilgan to'plam Φ harfi bilan belgilanadi.

Matematik mantiqda mulohazalarning ma'no yoki mazmuni bilan emas, balki ularning chin yoki yolg'on ekanini aniqlash bilan shug'ullaniladi.

Har bir mulohaza faqat ikkita: chin yoki yolg'on "qiymat" larga ega bo'ladi. qulaylik uchun chinni 1, yolg'onni 0 "qiymat" lar bilan belgilaymiz.

Demak, mulohazalar to'plami Φ da shunday

$$\mu = \mu(A)^*$$

funksiya aniqlanar ekaniki,

$$\mu(A) = \begin{cases} 1 & \text{agar } A - \text{chin fikr bo'lsa,} \\ 0 & \text{agar } A - \text{yolg'on fikr bo'lsa.} \end{cases}$$

bo'lar ekan. $\mu = \mu(A)$ mantiqiy funksiya, μ_0 ga esa $\mu_0 = \mu(A_0), A_0 \in \Phi$ mantiqiy qiymat deyiladi.

Odatda, mulohazalar bir-biri bilan turli usullarda bog'lanib, yangi murakkab mulohazalarni yuzaga keltiradi. Albatta, bunday mulohazalarning murakkabligi ularning bog'lanishiga bog'liq bo'ladi. Quyida shunday bog'lanishlarni (mantiqiy amallarni) qaramaymizki, bunda murakkab mulohazaning chinligi, unda qatnashgan mulohazalarning chinligi orqali bir qiymatli aniqlanadigan bo'lsin.

Endi, mulohazalar ustida bajariladigan mantiqiy amallarni keltiramiz.

1° Inkori amali. Biror A mulohazani olaylik. A chin bo'lganda, yolg'on va A yolg'on bo'lganda, chin bo'ladigan mulohaza A mulohazaning **inkori** deyiladi. U A mulohaza oldiga ushbu $\neg$ ishorani qo'yish bilan belgilanadi va " A emas" deb o'qiladi.

Demak, A mulohaza, $(\neg A)$ esa uning inkori. Bu holda:

$$A - \text{chin bo'lganda, } \mu(A) = 1, \quad \mu(\neg A) = 0$$

$$A - \text{yolg'on bo'lganda } \mu(A) = 0, \quad \mu(\neg A) = 1$$

bo'ladi.

2° Kon'yunksiya amali. Ikki A va B mulohazalarni olaylik. A va B mulohazalar bir vaqtda chin bo'lgandagina chin bo'ladigan mulohaza A va B larning kon'yunksiya bog'lanishidan sodir bo'lgan mulohaza (qisqacha A va B mulohazalarning kon'yunksiyasi) deyiladi. Uni $(A \wedge B)$ kabi belgilanib, " A kon'yunksiya B " deb o'qiladi.

Bu holda A va B mulohazalar $(A \wedge B)$ ning kon'yunktiv hadlari deyiladi. Kon'yunktiv mantiqiy amal, so'zlashuvlarda "va" bog'lovchisini ifodalaydi. Ravshanki,

$$\mu(A) = 1, \mu(B) = 1 \text{ bo'lganda, } \mu(A \wedge B) = 1$$

$$\mu(A) = 1, \mu(B) = 0 \text{ bo'lganda, } \mu(A \wedge B) = 0$$

$$\mu(A) = 0, \mu(B) = 1 \text{ bo'lganda, } \mu(A \wedge B) = 0$$

$$\mu(A) = 0, \mu(B) = 0 \text{ bo'lganda, } \mu(A \wedge B) = 0$$

bo'ladi.

3° Diz'yunksiya amali. A va B mulohazalarning kamida bittasi chin bo'lgandagina chin bo'ladigan mulohazalarning diz'yunktiv bog'lanishidan sodir bo'lgan mulohaza (qisqacha, A va B mulohazalarning diz'yunksiyasi) deyiladi.

U $(A \vee B)$ kabi belgilanib, " A diz'yunksiya B " deb o'qiladi. A

va B mulohazalar $(A \vee B)$ ning diz'yunktiv hadlari deyiladi. Diz'yunktiv mantiqiy amal so'zlashuvlarda "yoki" bog'lovchisini ifodalaydi. Bu holda:

$$\begin{aligned} \mu(A) = 1, \mu(B) = 1 & \text{ bo'lganda, } \mu(A \vee B) = 1 \\ \mu(A) = 1, \mu(B) = 0 & \text{ bo'lganda, } \mu(A \vee B) = 1 \\ \mu(A) = 0, \mu(B) = 1 & \text{ bo'lganda, } \mu(A \vee B) = 1 \\ \mu(A) = 0, \mu(B) = 0 & \text{ bo'lganda, } \mu(A \vee B) = 0 \end{aligned}$$

bo'ladi.

4°. Implikatsiya amali. A mulohaza chin, B mulohaza yolg'on bo'lgandagina yolg'on bo'lib, qolgan barcha hollarda chin bo'ladigan mulohaza A va B larning implikativ bog'lanishidan sodir bo'lgan mulohaza (qisqacha, A va B larning implikatsiyasi) deyiladi. U $(A \rightarrow B)$ kabi belgilanib, " A implikatsiya B " deb o'qiladi.

Implikatsiya uchun:

$$\begin{aligned} \mu(A) = 1, \mu(B) = 1 & \text{ bo'lganda, } \mu(A \rightarrow B) = 1 \\ \mu(A) = 1, \mu(B) = 0 & \text{ bo'lganda, } \mu(A \rightarrow B) = 0 \\ \mu(A) = 0, \mu(B) = 1 & \text{ bo'lganda, } \mu(A \rightarrow B) = 1 \\ \mu(A) = 0, \mu(B) = 0 & \text{ bo'lganda, } \mu(A \rightarrow B) = 1 \end{aligned}$$

bo'ladi.

5°. Ekvivalentsiya amali. A va B mulohazalar bir xil qiymat chin yoki yolg'on bo'lgandagina chin bo'lib, qolgan barcha hollarda yolg'on bo'ladigan mulohaza A va B larning ekvivalentiv bog'lanishidan sodir bo'lgan mulohaza (qisqacha, A va B larning ekvivalentsiyasi) deyiladi. U $(A \leftrightarrow B)$ kabi belgilanib, " A ekvivalentsiya B " deb o'qiladi.

Ekvivalentsiya uchun:

$$\begin{aligned} \mu(A) = 1, \mu(B) = 1 & \text{ bo'lganda, } \mu(A \leftrightarrow B) = 1 \\ \mu(A) = 1, \mu(B) = 0 & \text{ bo'lganda, } \mu(A \leftrightarrow B) = 0 \\ \mu(A) = 0, \mu(B) = 1 & \text{ bo'lganda, } \mu(A \leftrightarrow B) = 0 \\ \mu(A) = 0, \mu(B) = 0 & \text{ bo'lganda, } \mu(A \leftrightarrow B) = 1 \end{aligned}$$

Shunday qilib, mulohazalar ustida inkor ($\neg$), kon'yunksiya ($\wedge$), diz'yunksiya ($\vee$), implikatsiya ($\rightarrow$) va ekvivalentsiya ($\leftrightarrow$) amallari kiritildi. Yuqoridagi (1°), (2°), (3°), (4°) va (5°) munosabatlarni inobatga olib, quyidagi chinlik jadvalini tuzamiz:

Chinlik jadvali

$\mu(A)$	$\mu(B)$	$\mu(\neg A)$	$\mu(A \wedge B)$	$\mu(A \vee B)$	$\mu(A \leftrightarrow B)$
1	1	0	1	1	1
1	0	0	0	1	0
0	1	1	0	1	0
0	0	1	0	0	1

Umuman olganda, mulohazalar ustida 16 ta binar amalni aniqlash mumkin

2-§. MULOHAZALAR ALGEBRASI FORMULALARI

Mazkur bobning 1-paragrafida mulohazalar ustida mantiqiy amallar bilan tanishdik. Unda A va B mulohazalar bo'lganda

$$(\neg A), (A \wedge B), (A \vee B), (A \rightarrow B), (A \leftrightarrow B)$$

lar ham mulohaza bo'lishini ko'rdik. Ayni paytda, bu mulohazalar A va B lardan tashkil topgan murakkab mulohazalarni ifodalaydi.

Aytaylik, A chin, B yolg'on mulohaza bo'lsin. Unda

$$(A \vee B)$$

chin mulohaza bo'ladi.

Agar C mulohaza yolg'on, D mulohaza chin bo'lsa, unda

$$(C \leftrightarrow \neg D)$$

chin mulohaza bo'ladi. Ravshanki,

$$((A \vee B) \rightarrow (C \leftrightarrow \neg D))$$

bo'lib, u mulohazalar va mantiqiy amallardan tashkil topgan ifodadir.

Shunga o'xshash,

$$(((A \wedge B) \rightarrow C) \vee ((A \vee C) \wedge \neg B))$$

ham mulohazalar va amallardan tuzilgan ifoda bo'ladi.

Endi mulohazalar va mantiqiy amallardan tashkil topgan ifodalarni chuqurroq o'rganamiz. Bu "formula" tushunchasiga olib keladi.

Mulohazalar to'plami Φ hamda mantiqiy amallar $\neg, \wedge, \vee, \rightarrow, \leftrightarrow$ lardan tashkil topgan ushbu oltitlik mulohazalar algebrasi deyiladi.

Bunda Φ - mulohazalar algebrasining asosiy to'plami; $\neg, \wedge, \vee, \rightarrow, \leftrightarrow$ lar esa - mulohazalar algebrasining asosiy amallari deyiladi.

Ma'lumki, mulohazalar turficha bo'lib, ularni biror o'zgaruvchining «qiymatlari» deb qarash mumkin.

O'zgarish sohasi mulohazalar to'plamidan iborat bo'lgan har qanday o'zgaruvchi propozitsional o'zgaruvchi deyiladi. Bunday o'zgaruvchilar

$$x, y, z, x_1, y_1, z_1, \dots, x_n, y_n, z_n (X, Y, Z, X_1, Y_1, Z_1)$$

harflari bilan belgilanadi.

Endi mulohazalar algebrasining asosiy tushunchalaridan biri - "formula" tushunchasini keltiramiz.

Mulohazalar algebrasining formulasi (qisqacha, M.A.F) deganda, mulohazalar va mantiqiy amallarning bog'lanishidan tashkil topgan ifodani tushunamiz. Demak, biz yuqorida M.A.F ga bir necha bor duch kelgan ekamiz.

M.A.F tushunchasi induktiv usulda beriladi.

2.1-ta'rif. 1) Har qanday propozitsional o'zgaruvchi M.A.F dir.

2) F_1 va F_2 ifodalari M.A.F bo'lsa, u holda

$$\neg F_1, (F_1 \wedge F_2), (F_1 \vee F_2), (F_1 \leftrightarrow F_2), (F_1 \rightarrow F_2), (F_1 \leftrightarrow F_2),$$

ifodalar ham M.A.F dir.

3) Boshqacha ko'rinishli M.A.F yuq, ya'ni M.A.F lari faqat yuqorida keltirilgan 1 va 2 - bandlarda aytilganlar yordamida hosil qilinadi.

Demak, propozitsional o'zgaruvchilar, mantiqiy amallar (bog'lovchilar) $\neg, \wedge, \vee, \rightarrow, \leftrightarrow$ va qavslardan tuzilgan ifodalar faqat va faqat 1 va 2 bandlar yordamida tashkil topsagina M.A.F bo'lar ekan.

Misolalar. 1. Ushbu:

$$((X_1 \wedge X_2) \rightarrow (\neg X_1 \vee X_2))$$

ifodani qaraylik. Ta'rifning 1 - bandiga ko'ra, X_1, X_2, X_3 lar, 2 - bandiga ko'ra, $\neg X_1, (X_1 \wedge X_2)$ lar M.A.F bo'ladi. Yana 2 - bandga ko'ra, $\neg X_1 \vee X_2$ va $((X_1 \wedge X_2) \rightarrow (\neg X_1 \vee X_2))$ ifodalarni M.A.F bo'lishini topamiz. Demak,

$$((X_1 \wedge X_2) \rightarrow (\neg X_1 \vee X_2))$$

ifoda M.A.F bo'ladi.

2. Ushbu:

$$((X_2 \wedge X_3) \leftrightarrow (X_1 \vee X_4))$$

ifodani qaraylik.

Ta'rifning 1 va 2 - bandlariga binoan, $X_1, X_2, X_3, X_4,$ ($X_2 \wedge X_3$), ($X_1 \vee X_4$) lar va nihoyat

$$((X_2 \wedge X_3) \leftrightarrow (X_1 \vee X_4))$$

ifoda M.A.F bo'ladi.

$\{(x, z) : u \in B, (x, u) \in R_1, (u, z) \in R_2\} \subset A \times C$ to'plamga R_1 va R_2 binar munosabatlarning ko'paytmasi deyiladi va $R_1 \cdot R_2$ kabi belgilanadi.

A, C to'plamlarning x va z elementlari $R_1 \cdot R_2$ munosabatida bo'lishi, B to'plamda shunday u element topilib, bir vatqda x bilan u R_1 munosabatda, u bilan z esa R_2 munosabatida bo'lishini bildiradi.

Yuqorida keltirilgan binar munosabatlar ko'paytmasi assosiativ xossaga ega ekanligini ko'rsatamiz.

2.1-teorema. Aytaylik, A va B to'plamlarda $R_1 (R_1 \subset A \times B)$, B va C to'plamlarda $R_2 (R_2 \subset B \times C)$, hamda C va D to'plamlarda $R_3 (R_3 \subset C \times D)$ binar munosabatlar berilgan bo'lsin. U holda

$$R_1 \cdot (R_2 \cdot R_3) = (R_1 \cdot R_2) \cdot R_3$$

$R \subset A \times B$ bo'lsin. Agarda $(x, y) \in R$ va $(x, z) \in R$ lardan $y = z$ kelib chiqsa, R ga aniqlanish sohasi A va qiymatlar sohasi B bo'lgan funksiya deyiladi.

$R \subset A \times B$ binar munosabatga aniqlanish sohasi A va qiymatlar sohasi B bo'lgan funksiya deyiladi, agarda $(x, y) \in R$ va $(x, z) \in R$ lardan $y = z$ ekanligi kelib chiqadi. Funktsiyalar binar munosabatlarning xususiy holi bo'lganligi sababli yuqoridagi 2.1-teoremadan quyidagi natijaga ega bo'lamiz.

2.1-natija. Agarda yuqoridagi (*) munosabatda R_1, R_2, R_3 larni mos ravishda f_1, f_2, f_3 funksiylar bilan almashtirsak, $f_1 \cdot f_2 \cdot f_3$ funksiylarning ko'paytmasi assosiativlik xossasiga ega ekanligini ko'ramiz.

Endi (*) munosabatni isbotlaymiz.

$R_1 \cdot (R_2 \cdot R_3)$ to'plamdan ixtiyoriy (a, d) elementni olaylik: $(a, d) \in R_1 \cdot (R_2 \cdot R_3)$ u holda R_1 va $R_2 \cdot R_3$ larning ko'paytmasi tushunchasiga ko'ra, shunday $b \in B$ topiladiki, $(a, b) \in R_1$, $(b, d) \in R_2 \cdot R_3$ bo'ladi.

Ya'ni ko'paytma tushunchasiga ko'ra, shunday $c \in C$ topiladiki

$$(b, c) \in R_2, (c, d) \in R_3$$

bo'ladi. Demak,

$$(a, b) \in R_1, (b, c) \in R_2$$

Undan

$$(a, c) \in R_1 \cdot R_2$$

bo'lishi kelib chiqadi.

Ikkinchi tomondan,

$$(a, c) \in R_1 \cdot R_2 \text{ va } (c, d) \in R_3$$

bo'lishidan esa

$$(a, d) \in (R_1 \cdot R_2) \cdot R_3$$

kelib chiqadi.

Shunday qilib, $R_1 \cdot (R_2 \cdot R_3)$ dan olingan ixtiyoriy (a, d) element $R_1 \cdot (R_2 \cdot R_3)$ to'plamga ham tegishli bo'lar ekan: $(a, d) \in (R_1 \cdot R_2) \cdot R_3$.

Bu esa

$$R_1 \cdot (R_2 \cdot R_3) \subset (R_1 \cdot R_2) \cdot R_3(1)$$

ekanini bildiradi.

Xuddi yuqorida keltirilgan mulohaza bilan

$$(R_1 \cdot R_2) \cdot R_3 \subset R_1 \cdot (R_2 \cdot R_3) \quad (2)$$

bo'lishi ko'rsatiladi. (1) va (2) lardan $(R_1 \cdot R_2) \cdot R_3 = R_1 \cdot (R_2 \cdot R_3)$ bo'lishini topamiz.

3-§. BINAR MUNOSABAT TURLARI

Aytaylik, A to'plamda biror $R \subset A \times A$ munosabat berilgan bo'lsin.

Agar A to'plamning ixtiyoriy x elementi uchun xRx bo'lsa, u holda R **refleksiv munosabat** deyiladi.

Ravshanki, $\forall x \in A$ uchun, $(x, x) \in A \times A$

Odatda, $\{(x, y) : (x, y) \in A \times A, x = y\}$ to'plam E bilan belgilanadi va diagonal to'plam deyiladi :

$$E = \{(x, x) : x \in A\}$$

Demak, R munosabat refleksiv bo'lishi uchun $E \subset R$ bo'lishi lozim ekan.

Agar A to'plamning ixtiyoriy x va y elementlari R munosabatda (xRy) bo'lishidan, y va x elementlarning ham shu munosabatda, ya'ni yRx bo'lishi kelib chiqsa, u holda R **simmetrik munosabat** deyiladi.

Ravshanki, bu holda $R \subset R^{-1}$ bo'yladi.

Agar $R^{-1} \subset (R^{-1})^{-1}$ bo'lishini e'tiborga olsak, u holda R simmetrik munosabat bo'lganda $R = R^{-1}$ bo'lishini topamiz.

Agar A to'plamning ixtiyoriy x, y va z elementlari uchun x va y ning R munosabatda (xRy) , y va z larning ham shu munosabatda (yRz) bo'lishidan x va z elementlarining R munosabatda (xRz) bo'lishi kelib chiqsa, u holda R **tranzitiv** munosabat deyiladi.

A to'plamda R munosabatning tranzitiv bo'lishi, A to'plamda shunday u element topilib, xRy va yRz dan xRz kelib chiqishini, ya'ni $R \cdot R \subset R$ bo'lishini bildiradi.

Agar A to'plamning ixtiyoriy x va y elementlari xRy va yRx munosabatlarda bo'lishidan $x = y$ kelib chiqsa, u holda R **antisimmetrik munosabat** deyiladi. Bu holda $R \cap R^{-1} = E$ bo'yladi.

Misol. Ushbu $A = \{-2, -1, 0, 1, 2, 3, 4, 5\}$ to'plamni olaylik.

Bu to'plamda quyidagi binar munosabatlarni ko'rib chiqamiz :

- 1) R_1 munosabat: $\forall x, y \in A, xR_1y : x = y$ ayirmaning 3 ga qoldiqsiz bo'linishini ifodalasin;
  - 2) R_2 munosabat barcha $x, y \in A$ lar uchun $xR_2y : x$ ning y dan kichik yoki tengligini ifodalasin;
  - 3) R_3 munosabat barcha $x, y \in A$ lar uchun $xR_3y : y$ ning x ga qoldiqsiz bo'linishini ifodalasin;
  - 4) R_4 munosabat barcha $x, y \in A$ lar uchun $xR_4y : x \cdot y$ ko'paytmaning manfiy emasligini ifodalasin;
  - 5) R_5 munosabat barcha $x, y \in A$ lar uchun $xR_5y : x$ ning kvadrati y ning kvadratiga teng ekanligini ifodalasin.
- Ravshanki, R_1, R_2, R_3, R_4 - refleksiv, R_1, R_4, R_5 - simmetrik, R_1, R_2, R_3, R_5 tranzitiv, R_2 - antisimmetrik munosabatlardan bo'yladi. Bu holat quyidagi jadvaldan yaqqol ko'rinadi.

	Refleksiv	Simmetrik	Tranzitiv	Antisimmetrik
R_1	+	+	+	-
R_2	+	-	+	+
R_3	-	-	+	-
R_4	+	+	-	-
R_5	+	+	+	-

4-§. EKVIVALENTLIK MUNOSABATI

Faraz qilaylik, biror A to'plam berilgan bo'lib, bu to'plamda R munosabat ($R \subset A \times A$) berilgan bo'lsin.

Agar R refleksiv, simmetrik va tranzitiv munosabat bo'lsa, u **ekvivalentlik munosabati** deyiladi.

4.1-misol

A - tekislikdagi to'g'ri chiziqlar to'plami. R binar

munosabat A to'plamining ixtiyoriy to'g'ri chiziqlarining o'zaro parallel bo'lishi munosabatini ifodalasin:

$$R = \{(x, y) \in A \times A : x \text{ parallel } y\} \quad R \subset A \times A$$

Ravshanki, bu munosabat refleksiv (har bir to'g'ri chiziq o'zi o'ziga parallel bo'ladi), simmetrik (agar x to'g'ri chiziq y to'g'ri chiziqqa parallel bo'lsa, y to'g'ri chiziq ham x to'g'ri chiziqqa parallel bo'ladi) hamda tranzitiv (agar x to'g'ri chiziq y to'g'ri chiziqqa, y to'g'ri chiziqqa z to'g'ri chiziqqa parallel bo'lsa, u holda x to'g'ri chiziq z to'g'ri chiziqqa parallel bo'ladi). Demak, A to'plamda aniqlangan bunday munosabat ekvivalentlik munosabati bo'ladi.

To'plam elementlari orasida ekvivalentlik munosabatining bo'lishi bu to'plam elementlarini o'zaro kesishmaydigan sinflarga ajratish imkonini beradi.

4.1-ta'rif. Biror M to'plam va $\{M_i (i \in N)\}$ to'plamlar sistemasi berilgan bo'lsin.

Agar $\{M_i\} (i \in N)$ to'plamlar sistemasi uchun ushbu

$$1. \bigcup_{i \in I} M_i = M$$

2. $M_i \cap M_j = \emptyset (i \neq j)$ shartlar bajarilsa, $\{M_i\}$ sistema M to'plamda bo'laklashni bajaradi deyiladi.

4.2-misol

a) $M = \{1, 2, 3, 4, 5, 6\}$ bo'lsin. Ushbu $M_1 = \{1, 2\}$,

$M_2 = \{3, 4\}$, $M_3 = \{5, 6\}$ to'plamlar M da bo'laklashni bajaradi, chunki

$$1) M_1 \cup M_2 \cup M_3 = M$$

$$2) M_1 \cap M_2 = \emptyset, M_1 \cap M_3 = \emptyset, M_2 \cap M_3 = \emptyset \text{ bo'ladi.}$$

$M = N$ bo'lib, $M_i = \{i\} i = 1, 2, \dots$ bo'lsin.

Ravshanki, $\bigcup M_i = N = M$ $M_i \cap M_j = \emptyset (i \neq j)$ bo'ladi.

Demak, berilgan $M = N$ to'plam $M_i = \{i\}$ to'plamlarga bo'laklangan.

Ba'zan $\{M_i\}$ sistema M to'plamning bo'laklashi ham deb yuritiladi. Odatda, bo'laklash biror harf bilan belgilanadi.

Biz bu bo'laklashni π harfi bilan belgilaymiz: $\pi = \{M_i\}$

M to'plam berilgan bo'lib, $\pi = \{M_i\}$ sistema esa shu to'plamning bo'laklashi bo'lsin. Bu holda M to'plamda ekvivalentlik munosabatini o'rnatish mumkin.

M to'plam elementlari orasida quyidagicha R_x munosabatni aniqlaymiz: Agarda shunday $M_i \in \pi$ to'plam topilib, $x, y \in M_i$ bo'lsa, u holda x va y elementlari R_x munosabatda deb hisoblaymiz: $xR_x y$. Bunday aniqlangan R_x munosabat ekvivalentlik munosabati bo'ladi. Shuni isbotlaymiz.

M to'plamda ixtiyoriy x element olaylik: $x \in M_i$. $M = \bigcup M_i$ bo'lganligi sababli, shunday M_j topiladiki, $x \in M_j$ bo'ladi. Demak, $xR_x x$. Bu esa R_x ni refleksiv munosabat ekanini bildiradi.

R_x munosabatining simmetrik ekanligi ravshan.

Endi, R_x munosabatni tranzitiv bo'lishini ko'rsatamiz. Aytaylik, x va y elementlar R_x munosabatda, $xR_x y$ va x, y elementlar ham shu munosabatda $yR_x z$, bo'lsin. U holda shunday $M_i \in \pi$ to'plam topiladiki, $x, y \in M_i$ bo'ladi. Shuningdek, $M_j \in \pi$ topiladiki, $y, z \in M_j$ bo'ladi. Ammo $(i \neq j)$ bo'lsa, $M_i \cap M_j = \emptyset$ bo'ladi. Bu esa $x, y \in M_i$, $y, z \in M_j$ larga zid bo'ladi. Demak, $i = j$ bo'lishi kerak ekan. Shu sababli $x, z \in M_i$ bo'ladi.

Demak, $x, z \in M_i$. Bu esa $xR_x z$ bo'lishini bildiradi.

Shunday qilib, R_x munosabat refleksiv, simmetrik hamda tranzitiv bo'lar ekan.

Demak, R_x ekvivalentlik munosabati bo'lar ekan.

Endi, quyidagi teorema o'rinli ekanligini ko'rsatamiz.

4.1-teorema. Har qanday ekvivalentlik munosabati R uchun shunday π_R bo'laklash topiladiki, $R_{\pi_R} = R$ bo'ladi.

Isbot. Aytaylik, R munosabat M to'plamda aniqlangan ekvivalentlik munosabati bo'lsin. M to'plamga tegishli har bir $t (t \in M)$ ga R munosabatda bo'lgan M to'plamning x elementlaridan iborat to'plamni M_t deb olamiz:

$$M_t = \{x : x \in M, xRt\}$$

Ravshanki, $M_t \neq \emptyset$, chunki $t \in M_t$.

Endi, quyidagi $\pi_R = \{M_t : t \in M\}$ to'plamlar sistemasi M to'plamning bo'laklanishi bo'lishini ko'rsatamiz.

Barcha $t \in M$ lar uchun $M_t \subset M$, bo'lganligi sababli

$$\bigcup_{t \in M} M_t \subset M \quad (3)$$

bo'ladi. Ravshanki, $x \in M$ bo'lganda, $x \in M_t$ bo'lib, $x \in \bigcup_{t \in M} M_t$, ya'ni

$$M \subset \bigcup_{t \in M} M_t \quad (4)$$

(3) va (4) dan $M = \bigcup_{i \in M} M_i$ ekanligi kelib chiqadi.

$\{M_i\}$ to'plamlar sistemasining ixtiyoriy ikki M_a va M_b to'plamlarini olib, $M_a \cap M_b = \emptyset$ ($a \neq b$) bo'lishini ko'rsatamiz.

Aytaylik, $d \in M_a \cap M_b$ bo'lsin. Unda aRd , bRd bo'ladi. Shuningdek, M_a to'plamdan olingan ixtiyoriy x , $x \in M_a$ element uchun ham aRx bo'ladi.

R munosabatning simmetrikligidan aRd , dRa ning tranzitivligidan esa bRd , dRa , aRx , bRx bo'lishi kelib chiqadi. Demak, $x \in M_b$.

Shunday qilib, $x \in M_a$ ligidan $x \in M_b$ ligi kelib chiqib,

$$M_a \subset M_b \quad (5)$$

bo'ladi

Xuddi yuqoridagidek mulohaza yuritib,

$$M_b \subset M_a \quad (6)$$

bo'lishini topamiz.

(5), (6) dan $M_a = M_b$ bo'lishi kelib chiqadi. Demak, $a \neq b$ bo'lganda $M_a \cap M_b = \emptyset$ bo'ladi.

Shunday qilib, $\pi_R = \{M_i : i \in M\}$ to'plamlar sistemasi M to'plamning bo'laklanishi ekanini isbotladik. Bu bo'laklanish M to'plamda R_{π_R} ekvivalentlik munosabatini aniqlaydi.

Endi $R_{\pi_R} = R$ ekanini ko'rsatamiz.

Aytaylik, xRy bo'lsin. U holda M_i to'plamning aniqlanishiga binoan $x, y \in M_i$ bo'ladi. Ayni paytda, $xR_{\pi_R}y$ bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, $(x, y) \in R$ bo'lishidan $(x, y) \in R_{\pi_R}$ ekanligi kelib chiqadi.

Demak,

$$R \subset R_{\pi_R} \quad (7)$$

Aytaylik, $xR_{\pi_R}y$ bo'lsin. U holda shunday $d \in M$ element topiladiki,

$$x \in M_d, y \in M_d \text{ bo'ladi.}$$

Demak,

$$xRd, yRd$$

R munosabatning simmetrik hamda tranzitivligidan foydalanib topamiz: $(yRd, dRy$ va $xRd, dRy)$ dan xRy

olamiz. Demak, $(x, y) \in R$

Shunday qilib, $(x, y) \in R_{\pi_R}$ bo'lishidan $(x, y) \in R$ ekanligi kelib chiqar ekan:

$$R_{\pi_R} \subset R \quad (8)$$

(7) va (8) dan $R_{\pi_R} = R$ bo'lishini topamiz. Bu esa teoremani isbotlaydi.

5-§. TARTIBLANGAN TO'PLAMLAR

Biror M to'plam ($M \neq \emptyset$) berilgan bo'lib, bu to'plamda R binar munosabat aniqlangan bo'lsin.

5.1-ta'rif. Agar R - refleksiv, tranzitiv va antisimetrik bo'lsa, u holda R munosabat M to'plamda aniqlangan qisman tartib munosabat deyiladi.

Demak, R munosabat M to'plamda aniqlangan qisman tartib munosabat bo'lsa,

- 1) ixtiyoriy $x \in M$ uchun xRx ;
- 2) xRy va yRz bo'lishidan xRz bo'lishi;
- 3) xRy va yRx bo'lishidan $x = y$ bo'lishi kelib chiqadi.

Agar M to'plamda qisman tartib munosabat aniqlangan bo'lsa, u holda M qisman tartiblangan to'plam deyiladi va (M, R) kabi belgilanadi.

Odatda, R qisman tartib munosabati $\leq$ simvol orqali belgilanadi. Shuni e'tiborga olib, keyinchalik qisman tartiblangan to'plamni $(M, \leq)$ kabi belgilaymiz.

5.2 - ta'rif. Agar qisman tartiblangan $(M, \leq)$ to'plamning ixtiyoriy x, y elementlari $x \leq y$ yoki $y \leq x$ munosabatda bo'lsa, u holda $(M, \leq)$ chiziqli tartiblangan to'plam deyiladi.

5.1-misol

Barcha natural sonlardan iborat $N = \{1, 2, \dots, n, \dots\}$ to'plamni olaylik. Bu to'plamning ixtiyoriy n va m elementlari orasidagi $n \leq m$ munosabat n ning m dan kichik yoki tengligini ifodalasin.

Ravshanki, $(N, \leq)$ to'plam chiziqli tartiblangan to'plam bo'ladi.

5.2-misol

$N = \{1, 2, \dots, n, \dots\}$ to'planning ixtiyoriy n va m ($n \in N, m \in N$) elementlari orasida n/m munosabat m ning n ga qoldiqsiz bo'linishini, ya'ni $\exists k \in N (m = nk)$ ifodalasin.

Bu holda $(N, /)$ to'plam qisman tartiblangan to'plam bo'ladi.

Ikkinchi tomondan, $2 \in N, 3 \in N$ elementlar uchun $2/3$ yoki $3/2$ munosabatlarining hech biri bajarilmaganligi sababli, $(N, /)$ chiziqli tartiblangan to'plam bo'lmaydi.

5.3-misol

Natural sonlar to'plami N ning barcha qism to'plamlaridan iborat $P(N)$ to'plamni olaylik. Bu $P(N)$ to'planning ixtiyoriy A, B ($A \in P(N), B \in P(N)$) elementlari uchun $A \leq B$ munosabat A to'plamni B to'planning qismi, ya'ni $A \subset B$ bo'lishini ifodalasin.

Bu holda $(P(N), \subset)$ to'plam qisman tartiblangan to'plam bo'ladi. Ayni paytda, bu $(P(N), \subset)$ to'plam chiziqli tartiblangan bo'lmaydi, chunki $\{1, 2\} \subset \{2, 3\}$ yoki $\{2, 3\} \subset \{1, 2\}$ munosabatlarining birotasi o'rinli bo'lmaydi.

Aytaylik, $(M, \leq)$ tartiblangan to'plam bo'lib, S esa ($S \neq \emptyset$) uning qism to'plami bo'lsin. Bunda $(S, \leq)$ to'plam ham tartiblangan to'plam bo'ladi. Ya'ni tartiblangan to'planning har qanday bo'sh bo'lmagan qism to'plami ham o'sha to'plamda aniqlangan tartib munosabatiga nisbatan, tartiblangan to'plam bo'ladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, $(M, \leq)$ qisman tartiblangan to'plam bo'lganda uning biror qism to'plami S uchun $(S, \leq)$ chiziqli tartiblangan to'plam bo'lib qolishi mumkin.

Masalan, yuqorida keltirilgan $(N, /)$ qisman tartiblangan to'planning ushbu $S = \{2^n; n = 0, 1, 2, 3, \dots\}$ qism to'plami uchun $(S, /)$ chiziqli tartiblangan to'plam bo'ladi.

Faraz qilaylik, $(M, \leq)$ tartiblangan to'plam bo'lsin.

5.3-ta'rif. Agar M to'planning a va b elementlari ($a \in M, b \in M$) bo'lsa, a va b taqqoslanuvchi elementlar deyiladi.

M to'planning a va b elementlari uchun $a \leq b$ va $b \leq a$ munosabatlardan birotasi ham o'rinli bo'lmasa, a va b lar M to'planning taqqoslanmaydigan elementlari deyiladi.

Bu holda a va b lar M to'planning parallel elementlari deyilib, $(a \parallel b)$ kabi belgilanadi.

Masalan, tartiblangan $(N, /)$ to'plamda 2 va 4 taqqoslanuvchi,

3. $((X_1 \wedge (X_2)) \rightarrow X_3) \vee ((X_1 \vee X_3) \wedge (\neg X_2))$ ifoda M.A.F bo'ladi.

4. Ushbu

$$\neg X_1 \rightarrow (\neg X_2 \wedge X_3)$$

ifodani qaraylik.

Ravshanki, X_1, X_2, X_3 hamda $\neg X_1, \neg X_2$ lar M.A.F bo'ladi. Ayni paytda $\neg X_1 \rightarrow (\neg X_2 \wedge X_3)$ ifoda M.A.F emas, chunki unda butun ifodani o'rovchi chap qavs yetishmaydi.

Aytaylik, $X_1, X_2, \dots, X_n$ propozitsional o'zgaruvchilar bo'lsin. Bu o'zgaruvchilardan tuzilgan M.A.F ni umumiy holda quyidagicha:

$$F(X_1, X_2, \dots, X_n) (*)$$

belgilaymiz.

Endi $(*)$ da $X_1, X_2, \dots, X_n$ larning o'rniga mos ravishda tayin olingan $A_1, A_2, \dots, A_n$ ($A_k \in \Phi, k = 1, 2, \dots, n$) mulohazalarni qo'yib,

$$F(A_1, A_2, \dots, A_n)$$

murakkab mulohazani hosil qilamiz.

Har bir A_k ($k = 1, 2, \dots, n$) mulohazaning qiymati $\mu(A_k)$ ($k = 1, 2, \dots, n$) ga ko'ra, $F(A_1, A_2, \dots, A_n)$ murakkab mulohazaning qiymati ushbu:

$$\mu(F(A_1, A_2, \dots, A_n)) = F(\mu(A_1), \mu(A_2), \dots, \mu(A_n))$$

tenglikdan topiladi.

Ma'lumki, har bir propozitsional o'zgaruvchi 1 yoki 0 qiymatni (mulohaza chin bo'lganda - 1 ni, mulohaza yolg'on bo'lganda - 0 ni) qabul qiladi.

Yuqorida keltirilgan $(*)$ dan ko'rinadiki, murakkab $F(A_1, A_2, \dots, A_n)$ mulohazaning qiymati $\mu(F(A_1, A_2, \dots, A_n))$ ni $A_1, A_2, \dots, A_n$ mulohazalar o'rniga, ularning mantiqiy qiymatlari 1 yoki 0 ni (1 yoki 0 simvollarni) qo'yib, so'ngra bu simvollarga nisbatan formulada ishtirok etgan amallar ketma-ket (chirlik jadvaliga binoan) bajarilishi natijasida topiladi.

Masalan, $F(A_1, A_2, A_3) = ((A_1 \rightarrow A_2) \wedge \neg A_3)$

bo'lib,

$$\mu(A_1) = 1, \mu(A_2) = 0, \mu(A_3) = 1$$

bo'lsin. Unda:

$$\mu(F(A_1, A_2, A_3)) = \mu((A_1 \rightarrow A_2) \wedge \neg A_3) = \\ ((\mu(A_1) \rightarrow \mu(A_2)) \wedge \neg \mu(A_3)) = (1 \rightarrow 0) \wedge \neg 0 = 0$$

bo'ladi.

Odatda, bunday holda $X_1, X_2, \dots, X_n$ propozitsional o'zgaruvchilar mos ravishda 1, 0, 1 qiymatlarini qabul qilganda

$$((X_1 \rightarrow X_2) \wedge (\neg X_3))$$

formula 0 qiymatni qabul qiladi deyiladi. Ko'p hollarda $\mu(A) = 0$, $\mu(B) = 1$ o'rniga $A = 0$, $B = 1$ deb yozish qulay bo'ladi.

Ushbu kelishuvga ko'ra, $X_1, X_2, \dots, X_n$ o'zgaruvchilarning chinlik qiymatlari $e_1, e_2, \dots, e_n$ bo'lgan, bu yerda $e_i = 1$ yoki $e_i = 0$ ($i = 1, \dots, n$), $A_k \in \Phi$ ($k = 1, \dots, n$) mulohazalar uchun $\mu(F(A_1, A_2, \dots, A_n)) = e$ bo'ladi deb olinishini $F(e_1, e_2, \dots, e_n) = e$ bo'lar ekan deb aytamiz.

Yuqoridagi misoldan ko'rinadiki, formulalarning yozuvlarini qavslar murakkablashtirib yuboradi. Bu murakkablikni yengillashtirish maqsadida "mantiqiy amallarning kuchi" tushunchasini kiritamiz.

Formulalarni o'zaro bog'laydigan eng "kuchli" amalni " $\neg$ " deb qabul qilamiz. Undan so'ng formulalarni bog'lash "kuchiga" qarab, mantiqiy amallar quyidagi tartibda joylashadi ("kuch" ning pasayishi tartibida):

$$\wedge, \vee, \rightarrow, \leftrightarrow.$$

Bu kelishuvdan so'ng 3-misolda keltirilgan formulani quyidagicha yozish mumkin:

$$(X_1 \wedge X_2) \rightarrow X_3 \vee (X_1 \vee X_3) \wedge \neg X_2$$

3-§. "TAVTOLOGIYA" TUSHUNCHASI. TAVTOLOGIYA HAQIDA TEOREMLAR

Propozitsional o'zgaruvchilar $X_1, X_2, \dots, X_n$ larga bog'liq M.A.F. $F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ berilgan bo'lsin.

Agar ixtiyoriy i ($i = 1, 2, 3, \dots, n$) lar uchun $e_i = 0$ yoki $e_i = 1$ bo'lsa, $e_1, e_2, e_3, \dots, e_n$ ketma-ketlik $x_1, x_2, \dots, x_n$ propozitsional o'zgaruvchilarning **chinlik taqsimoti** deyiladi.

Demak, propozitsional o'zgaruvchilar $X_1, X_2, \dots, X_n$ larning chinlik taqsimoti 0 va 1 simvollardan tuzilgan ixtiyoriy $e_1, e_2, e_3, \dots, e_n$ ketma-ketlikni ifodalay ekan.

3.1-ta'rif. Agar $F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ formulada $X_1, X_2, \dots, X_n$ o'zgaruvchilarning shunday chinlik taqsimoti $e_1, e_2, e_3, \dots, e_n$ topilib, $F(e_1, e_2, \dots, e_n) = 1$ ($F(e_1, e_2, \dots, e_n) = 0$) bo'lsa, $F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ bajariluvchi (radlanuvchi) formula deyiladi.

Masalan, $F(X_1, X_2) = (X_1 \rightarrow X_2)$ formulada $F(1, 0) = 0$ sababli u radlanuvchi formula, $F(1, 0) = 1$ sababli u bajariluvchi formula bo'ladi.

3.2-ta'rif. Agar $F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ formula propozitsional o'zgaruvchi $X_1, X_2, \dots, X_n$ larning ixtiyoriy chinlik taqsimotida bir (no!) qiymat qabul qilsa, $F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ aynan rost yoki tautologiya aynan (aynan yolg'on) yoki ziddiyat deyiladi.

$$\text{Masalan, Ushbu } F_1(X_1, X_2) = ((X_1 \wedge X_2) \rightarrow (X_1 \vee X_2))$$

formulada $F_1(0, 0) = F_1(1, 0) = F_1(0, 1) = F_1(1, 1) = 1$ bo'lgani uchun $F_1(X_1, X_2)$ formula tautologiya bo'ladi.

Quyidagi $F_2(X_1, X_2) = \neg((X_1 \wedge X_2) \rightarrow (X_1 \vee X_2))$ formulada esa

$F_2(0, 0) = F_2(1, 0) = F_2(0, 1) = F_2(1, 1) = 0$ bo'lganligi sababli F_2 formula ziddiyat bo'ladi.

Odatda, $F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ formulani tautologiya ekani, uni oldiga ushbu belgini qo'yish bilan ifodalab, $\top F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ kabi yoziladi.

Faraz qilaylik, $F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ hamda

$$F_1(X_1, X_2, \dots, X_n), F_2(X_1, X_2, \dots, X_n), \dots, F_s(X_1, X_2, \dots, X_n)$$

formulalar berilgan bo'lsin.

3.3-ta'rif. Agar $X_1, X_2, \dots, X_n$ larning ixtiyoriy chinlik taqsimoti $e_1, e_2, \dots, e_n$ lar uchun

$$F_1(e_1, e_2, \dots, e_n) = 1,$$

$$F_2(e_1, e_2, \dots, e_n) = 1,$$

$$\dots$$

$$F_s(e_1, e_2, \dots, e_n) = 1$$

bo'lishidan $F(e_1, e_2, \dots, e_n) = 1$ ekani kelib chiqsa, u holda $F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ formula $F_1(X_1, X_2, \dots, X_n), F_2(X_1, X_2, \dots, X_n), \dots, F_s(X_1, X_2, \dots, X_n)$ formulalarning mantiqiy natijasi deyiladi. U

$$F_1, F_2, \dots, F_s \top F(X_1, X_2, \dots, X_n)$$

kabi belgilanadi.

Masalan, $F(X_1, X_2) = (X_1 \vee X_2)$ hamda $F_1 = X_1, F_2 = X_2$, bo'lsin.

Ravshanki,

$$F_1(X_1, X_2) = X_1, F_2(X_1, X_2) = X_2, F(X_1, X_2) = (X_1 \vee X_2)$$

lar uchun $F_1(1, 1) = 1, F_2(1, 1) = 1$ hamda $F_1(1, 1) = 1$ bo'ladi. Demak,

$$F_1, F_2 \top F(X_1, X_2)$$

ya'ni

$F_1(X_1, X_2, \dots, X_n), F_2(X_1, X_2, \dots, X_n), \dots, F_s(X_1, X_2, \dots, X_n)$ formulalarining mantiqiy natijasi ekanini topamiz: $F_1, F_2, \dots, F_s \models F$. Teorema isbot bo'ldi.

3.2-teorema. $F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ formulaning ziddiyat bo'lishi uchun $F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ formulaning tautologiya bo'lishi zarur va yetarli.

Bu teoremaning isboti ravshan.

3.3-teorema. Agar $F(X_1, X_2, \dots, X_n)$, hamda $G(X_1, X_2, \dots, X_n) \rightarrow G(X_1, X_2, \dots, X_n)$ formulalar tautologiya bo'lsa, u holda $G(X_1, X_2, \dots, X_n)$ formula ham tautologiya bo'ladi.

Isbot. Teskarisini faraz qilaylik, ya'ni teoremaning sharti bajarilsa ham $G(X_1, X_2, \dots, X_n)$ formula tautologiya bo'lmasin. U holda $X_1, X_2, \dots, X_n$ larning shunday $e_1, e_2, \dots, e_n$ chinlik taqsimoti topiladiki, $G(X_1, X_2, \dots, X_n)$ bo'ladi.

$F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ hamda $(F(X_1, X_2, \dots, X_n) \rightarrow G(X_1, X_2, \dots, X_n))$ lar tautologiya bo'lganligi uchun

$$F(e_1, e_2, \dots, e_n) = 1, (F(e_1, e_2, \dots, e_n) \rightarrow G(e_1, e_2, \dots, e_n)) = 1 \text{ bo'ladi.}$$

Ikkinchi tomondan, $G(e_1, e_2, \dots, e_n) = 0$, $F(e_1, e_2, \dots, e_n) = 1$ bo'lishidan $(F(e_1, e_2, \dots, e_n) \rightarrow G(e_1, e_2, \dots, e_n)) = 0$ ekanligini topamiz. Bu esa $(F(X_1, X_2, \dots, X_n) \rightarrow G(X_1, X_2, \dots, X_n))$ ning tautologiya ekanligiga zid. Teorema isbot bo'ldi.

Faraz qilaylik, $F = F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ formula berilgan bo'lsin. Bu formuladagi $X_1, X_2, \dots, X_n$ larning o'rniga mos ravishda

$$F_1(Y_1, Y_2, \dots, Y_m), F_2(Y_1, Y_2, \dots, Y_m), \dots, F_n(Y_1, Y_2, \dots, Y_m)$$

formulalarni qo'yish natijasida hosil bo'lgan formulani F deylik:

$$F_s = F_s(Y_1, Y_2, \dots, Y_m)$$

3.4-teorema. Agar $F = F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ formula tautologiya bo'lsa, u holda $F_s = F_s(Y_1, Y_2, \dots, Y_m)$ ham tautologiya bo'ladi.

Isbot. Formuladagi $Y_1, Y_2, \dots, Y_m$ propositsional o'zgaruvchilarning ixtiyoriy chinlik taqsimoti $e_1, e_2, \dots, e_m$ bo'lsin. Unda

$$F_1(e_1, e_2, \dots, e_m) = e_1,$$

$$F_2(e_1, e_2, \dots, e_m) = e_1,$$

$$\dots$$

$$F_n(e_1, e_2, \dots, e_m) = e_n$$

bo'ladi. Agar bu qiymatlar $F = F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ dagi $X_1, X_2, \dots, X_n$ o'zgaruvchilarning o'rniga qo'yilsa, unda F ning chinlik qiymati bilan F ning chinlik qiymati ustma-ust tushishini aniqlaymiz. Unda, $F(X_1, X_2, \dots, X_n)$

bo'ladi. (Bu misolda X_1, X_2 larning qolgan chinlik taqsimotlari uchun $F_1(e_1, e_2) = 0, F_2(e_1, e_2) = 0$ bo'lganligi uchun F_1 va F_2 larning bu qiymatlari qaralmadi).

Ushbu: $F_1(X_1, X_2) = X_1, F(X_1, X_2) = (X_1 \wedge X_2)$ misolda $F_1(1, 0) = 1, F(1, 0) = 0$ bo'lganligi sababli ushbu $F(X_1, X_2) = (X_1 \wedge X_2)$ formula $F_1(X_1, X_2) = X_1$ formulaning mantiqiy natijasi bo'lmaydi (ya'ni $X_1 \not\models (X_1 \wedge X_2)$ munosabat o'rinli emas).

Endi tautologiya haqidagi teoremalarni keltiramiz

3.1-teorema. Agar $F = F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ formula

$F_1 = F_1(X_1, X_2, \dots, X_n), F_2 = F_2(X_1, X_2, \dots, X_n), \dots, F_s = F_s(X_1, X_2, \dots, X_n)$ formulalarining mantiqiy natijasi bo'lsa, $((F_1 \wedge F_2 \wedge \dots \wedge F_s) \rightarrow F)$ formula tautologiya bo'ladi va aksincha. Ya'ni:

$$F_1, F_2, \dots, F_s \models F \text{ bo'lsa } \models ((F_1 \wedge F_2 \wedge \dots \wedge F_s) \rightarrow F)$$

va aksincha

$$\models ((F_1 \wedge F_2 \wedge \dots \wedge F_s) \rightarrow F) \text{ bo'lsa } F_1, F_2, \dots, F_s \models F$$

Isbot. Aytaylik, F formula $F_1, F_2, \dots, F_s$ formulalarining mantiqiy natijasi bo'lsin: $F_1, F_2, \dots, F_s \models F$ bo'ladi. Shunga qaramay, $((F_1 \wedge F_2 \wedge \dots \wedge F_s) \rightarrow F)$ formula tautologiya bo'lmasin deb faraz qilaylik. Unda propositsional o'zgaruvchilar $X_1, X_2, \dots, X_n$ larning shunday chinlik taqsimoti $e_1, e_2, \dots, e_n$ topiladiki, $(F_1(e_1, e_2, \dots, e_n) \wedge F_2(e_1, e_2, \dots, e_n) \wedge \dots \wedge F_s(e_1, e_2, \dots, e_n)) = 1$ bo'lib, $F(e_1, e_2, \dots, e_n) = 0$ bo'ladi.

Ravshanki, $(F_1(e_1, e_2, \dots, e_n) \wedge F_2(e_1, e_2, \dots, e_n) \wedge \dots \wedge F_s(e_1, e_2, \dots, e_n)) = 1$ bo'lishidan $F_1(e_1, e_2, \dots, e_n) = 1, F_2(e_1, e_2, \dots, e_n) = 1, F_s(e_1, e_2, \dots, e_n) = 1$ bo'lishi kelib chiqadi. Ayni paytda,

$$F(e_1, e_2, \dots, e_n) = 0 \text{ bo'lishi } F_1, F_2, \dots, F_s \not\models F$$

ga ziddir. Bu ziddiyatning kelib chiqishiga sabab $((F_1 \wedge F_2 \wedge \dots \wedge F_s) \rightarrow F)$ formula tautologiya bo'lmasin deb qilingan farazdir. Demak, $F_1, F_2, \dots, F_s \not\models F$ bo'lsa, $\models ((F_1 \wedge F_2 \wedge \dots \wedge F_s) \rightarrow F)$ bo'lar ekan.

Aytaylik, $((F_1 \wedge F_2 \wedge \dots \wedge F_s) \rightarrow F)$ formula tautologiya bo'lsin:

$$\models ((F_1 \wedge F_2 \wedge \dots \wedge F_s) \rightarrow F)$$

Unda implikatsiyaning chinlik jadvaliga binoan, biror $e_1, e_2, \dots, e_n$ chinlik taqsimoti uchun

$$(F_1(e_1, e_2, \dots, e_n) \wedge F_2(e_1, e_2, \dots, e_n) \wedge \dots \wedge F_s(e_1, e_2, \dots, e_n)) = 1$$

bo'lishidan, albatta, $F(e_1, e_2, \dots, e_n) = 1$ bo'lishi kelib chiqadi. Binobarin,

$$F_1(e_1, e_2, \dots, e_n) = 1, F_2(e_1, e_2, \dots, e_n) = 1, F_s(e_1, e_2, \dots, e_n) = 1$$

bo'ladi. Bundan esa, $F(X_1, X_2, \dots, X_n)$ formula

formula tautologiya bo'lgani uchun $F(e_1, e_2, \dots, e_n) = 1$ bo'ladi.

Demak,

$$F(e_1, e_2, \dots, e_m) = 1$$

$F = F_1(Y_1, Y_2, \dots, Y_m)$ formula uchun ham bo'ladi.

Bu esa teoremani isbotlaydi.

3.5-teorema. Faraz qilaylik, G_1 formula F_1 formuladan, unda bir yoki bir necha joyda ishtirok etgan F qism formulani G formula bilan almashtirish natijasida hosil qilingan bo'lsin. U holda:

- 1) $\vdash (F \rightarrow G) \rightarrow (F_1 \rightarrow G_1)$
- 2) $\vdash (F \leftrightarrow G)$

bo'lishidan $\vdash (F_1 \leftrightarrow G_1)$ bo'lishi kelib chiqadi.

Isbot. Aytalik, G_1 va F_1 formulalarda ishtirok etuvchi propositsional o'zgaruvchilarning ixtiyoriy chinlik taqsimotida

$$\mu(F) \neq \mu(G)$$

bo'lsin. U holda, ravshanki,

$$\mu((F \leftrightarrow G) \rightarrow (F_1 \leftrightarrow G_1)) = 1$$

bo'ladi.

Agar

$$\mu(F) = \mu(G)$$

bo'lsa, u holda

$$\mu(F_1) = \mu(G_1)$$

bo'ladi. Chunki, G_1 formula F_1 formuladagi F ni G ga almashtirish natijasida hosil bo'lganidan, ularning chinlik qiymatlari bir xil bo'ladi.

Demak,

$$(F \leftrightarrow G) \rightarrow (F_1 \leftrightarrow G_1)$$

Endi teoremaning ikkinchi qismini isbotlaymiz.

Shartga ko'ra,

$$\vdash (F \leftrightarrow G)$$

Yuqorida keltirilgan isbotga binoan

$$\vdash (F \leftrightarrow G) \rightarrow (F_1 \leftrightarrow G_1)$$

bo'ladi.

Mazkur paragrafda keltirilgan 3.3-teoremadan foydalanib, $\vdash (F_1 \leftrightarrow G_1)$ bo'lishini topamiz. Teorema isbot bo'ldi. Endi muhazalar algebrasida muhim bo'lgan "formularning ekvivalentligi" tushunchasini keltiramiz.

Ikki F va G formulalar berilgan bo'lsin.

3.4-ta'rif. Agar $(F \leftrightarrow G)$ formula tautologiya bo'lsa, ya'ni $\vdash (F \leftrightarrow G)$ bo'lsa, u holda F va G mantiqiy ekvivalent formulalar deyiladi va $F \sim G$ kabi belgilanadi.

Ma'lumki, "ekvivalentlik" tushunchasi to'plamlarni sinflarga ajratish imkonini berar edi. Bu yerda ham "formularning ekvivalentligi" tushunchasi barcha formulalar to'plamini sinflarga ajratadi. Turli sinfga mansub bo'lgan formulalar bir-biriga ekvivalent bo'lmaydi.

Misol. Ushbu

$$F(X_1, X_2) = (X_1 \rightarrow X_2),$$

$$G(X_1, X_2) = (\neg X_1 \vee X_2)$$

formulalarni qaraymiz. Ular uchun chinlik jadvalini tuzamiz:

X_1	X_2	$X_1 \rightarrow X_2$	$(X_1 \rightarrow X_2) \rightarrow (\neg X_1 \vee X_2)$	$\neg X_1 \vee X_2$
0	0	1	1	1
0	1	1	1	1
1	0	0	1	0
1	1	1	1	1

Bu jadvaldan ko'rinadiki, $(X_1 \rightarrow X_2) \rightarrow (\neg X_1 \vee X_2)$ formula tautologiya, ya'ni

$$\vdash (X_1 \rightarrow X_2) \rightarrow (\neg X_1 \vee X_2)$$

Bu esa ta'rifga binoan F va G formulalarning ekvivalent bo'lishini bildiradi:

$$(X_1 \rightarrow X_2) \sim (\neg X_1 \vee X_2)$$

3.6-teorema. F va G formulalar berilgan bo'lsin. Quyidagi uchta shart o'zaro teng kuchli:

$$1) F \sim G$$

$$2) \vdash ((F \rightarrow G) \wedge (G \rightarrow F))$$

$$3) F \vdash G, G \vdash F$$

Isbot. Aytaylik, F va G formulalar mantiqiy ekvivalent bo'lsin: $F \sim G$. Ta'rifga binoan $\vdash (F \leftrightarrow G)$ bo'ladi. Bunda, agar F va G formulalarda ishtirok etuvchi o'zgaruvchilarning shunday chinlik taqsimoti topilib qolsaki, ular

uchun $\mu((F \rightarrow G) \wedge (G \rightarrow F)) = 0$ bo'lsa,

$$\mu((F \rightarrow G) = 0 \text{ yoki } \mu((G \rightarrow F) = 0$$

bo'lib, $(\mu(F) \rightarrow \mu(G)) = 0$, $(\mu(G) \rightarrow \mu(F)) = 0$ undan esa $\mu(F) = 1$, $\mu(G) = 0$ yoki $\mu(G) = 1$, $\mu(F) = 0$ bo'lib qolishini aniqlaymiz. Bu esa $F \sim G$ bo'lishiga ziddir. Demak, $\mu((F \rightarrow G) \wedge (G \rightarrow F)) = 1$.

Shunday qilib, $F \sim G$ bo'lganda $\mu((F \rightarrow G) \wedge (G \rightarrow F))$ bo'lishi ko'rsatildi. Aytaylik, $\mu((F \rightarrow G) \wedge (G \rightarrow F))$ bo'lsin. U holda kon'yunksiyaning chinlik jadvaliga ko'ra, ixtiyoriy chinlik taqsimotida

$$\mu(F \rightarrow G) = 1, \mu(G \rightarrow F) = 1$$

bo'ladi. Demak,

$$\mu(F \rightarrow G), \mu(G \rightarrow F)$$

Unda 3.1-teoreмага muvofiq

$$F \models G, G \models F$$

bo'ladi.

Shunday qilib, $\mu((F \rightarrow G) \wedge (G \rightarrow F))$ bo'lishidan $F \models G$, $G \models F$ bo'lishi kelib chiqadi.

Endi $F \not\models G$, va $G \not\models F$ bo'lsin. Unda 3.1-teoreмага ko'ra $(F \rightarrow G)$ hamda $(G \rightarrow F)$ formulalar tautologiya bo'lmasin deb qaraydigan bo'lsak, u holda shunday chinlik taqsimot topilib, $\mu(F) \neq \mu(G)$ bo'lib qoladi.

Bunda $\mu(F) = 1$, $\mu(G) = 0$ bo'ladigan bo'lsa, $F \not\models G$, bo'lishiga zid, $\mu(F) = 0$, $\mu(G) = 1$ bo'lsa, $G \not\models F$ bo'lishiga zid natijalarga kelamiz.

Demak, ixtiyoriy chinlik taqsimotda $\mu(F) = \mu(G)$, ya'ni $\mu(F \rightarrow G)$ bo'ladi. Ta'rifga binoan $F \sim G$ bo'ladi.

Shunday qilib, 3.6-teoremadagi 1, 2 va 3 tasdiqlar orasida

$$1) \Rightarrow 2) \Rightarrow 3) \Rightarrow 1)$$

munosabat borligi ko'rsatildi. Bu esa teoremani isbotlaydi.

Yuqorida tautologiya haqida keltirilgan teoremalardan foydalanib, ba'zi xulosalarni chiqaramiz.

Ma'lumki,

$$(X_1 \rightarrow X_2) \sim (\neg X_1 \vee X_2),$$

$$\mu((X_1 \rightarrow X_2) \leftrightarrow (\neg X_1 \vee X_2))$$

ya'ni

bo'ladi.

Agar X_1 va X_2 lar mos ravishda F_1 va F_2 larga

almashtirilsa, unda 4-teoreмага binoan

$$(F_1 \rightarrow F_2) \leftrightarrow (\neg F_1 \vee F_2)$$

formula ham tautologiya bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, ixtiyoriy F_1 va F_2 formulalar uchun $(F_1 \rightarrow F_2)$ formula $(\neg F_1 \vee F_2)$ formulaga mantiqan ekvivalent bo'ladi.

Agar F_1 va F_2 formulalarning o'zida $\rightarrow$ amali qatnashgan bo'lsa, unda 3.5-teoremadan foydalanib, ularni $\neg$ va $\vee$ amallar bilan almashiramiz. Shunday qilib, $\rightarrow$ amali qatnashgan formula, faqat $\neg$ va $\vee$ amallari qatnashgan, ayni paytda, unga mantiqan ekvivalent bo'lgan formulaga ega bo'linar ekan.

Agar biror formulada $\leftrightarrow$ amal ishtirok etsa, uni 3.6-teoremadan foydalanib, $\rightarrow$ va $\wedge$ amallar bilan, so'ngra $\rightarrow$ amalni esa, $\neg$ va $\vee$ amallar orqali ifodalab, $\leftrightarrow$ amal qatnashgan formuladan $\neg$, $\vee$ va $\wedge$ amallar qatnashgan, ayni paytda, unga mantiqan ekvivalent bo'lgan formulaga kelamiz. Demak, mantiqiy ekvivalentlik aniqligida, barcha formulalarda $\rightarrow$ va $\leftrightarrow$ amallar ishtirok etmaydi deb qarash mumkin ekan.

Misol. Quyidagi ikki teoremani ko'rib chiqamiz:

1-teorema. Agar $\{a_1, a_2, \dots, a_n\}$ vektorlar sistemasi chiziqli R^n - chiziqli fazoda erkin bo'lsa, u holda ixtiyoriy sistema osti ham chiziqli erkin bo'ladi.

2-teorema. Agar $\{a_1, a_2, \dots, a_n\}$ vektorlar sistemasining biror-bir sistema osti chiziqli bog'liq bo'lsa, u holda vektorlar sistemasining o'zi chiziqli bog'liq bo'ladi.

Quyidagi belgilashlarni kiritamiz:

$A: \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$ - vektorlar sistemasi chiziqli erkin.

$B: \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$ ning ixtiyoriy sistema osti chiziqli erkin.

U holda 1-teorema $A \rightarrow B$, 2-teorema esa $\neg B \rightarrow \neg A$ ko'rinishda bo'ladi.

Bu ikki teorema bir-biriga mantiqan ekvivalentmi?

Mulohazalar algebrasida ixtiyoriy X, Y lar uchun

$$(X \rightarrow Y) \sim \neg Y \rightarrow \neg X$$

bo'ladi. Chinlik jadvalini tuzib,

$$\mu(X \rightarrow Y) \leftrightarrow (\neg Y \rightarrow \neg X)$$

bo'lishini ko'rsatish qiyin emas.

Agar $X = A$, $Y = B$ deb olinsa, unda yuqoridagi ikki teoremaning bir-biriga mantiqan ekvivalent ekanligi kelib chiqadi. Demak, bu ikki teoremadan birini isbotlash kifoya.

4-§. TENG KUCHLI FORMULALAR VA ASOSIY TENG KUCHLILIKLAR

4.1 - ta'rif. Mulohazalar algebrasining $U(A_1, A_2, \dots, A_n)$ va $B(A_1, A_2, \dots, A_n)$ formulalari propozitsional o'zgaruvchilar qiymatlarining barcha tanlanmalarida bir xil qiymat qabul qilsa, bu formulalar teng kuchli formulalar deyiladi va u $U \equiv B$ ko'rinishida yoziladi.

4.1-misol. $F(A, B, C) = (A \Rightarrow B) \wedge C$ va $G(A, B, C) = (\neg A \vee B) \wedge C$ formulalar teng kuchli formulalar ekanligini ko'rsatamiz:

A	B	C	$\neg A$	$A \Rightarrow B$	$\neg A \vee B$	$(A \Rightarrow B) \wedge C$	$(\neg A \vee B) \wedge C$
1	1	1	0	1	1	1	1
1	1	0	0	1	1	0	0
1	0	1	0	0	0	0	0
1	0	0	0	0	0	0	0
0	1	1	1	1	1	1	1
0	1	0	1	1	1	0	0
0	0	1	1	1	1	1	1
0	0	0	1	1	1	0	0

Agar F va G formulalar teng kuchli bo'lsa, u holda $F \Rightarrow G$ va $G \Rightarrow F$ lar AR formulalar bo'lishi ravshandir. Aksincha, qandaydir F va G (bir xil propozitsional o'zgaruvchilarga ega bo'lgan) formulalar uchun $F \Rightarrow G$ va $G \Rightarrow F$ lar AR formulalar bo'lsa, u holda $F \equiv G$ bo'ladi.

$A \Leftrightarrow B$ va $(A \Rightarrow B) \wedge (B \Rightarrow A)$ formulalar teng kuchli formulalar ekanligini ko'rsataylik:

A	B	$A \Rightarrow B$	$B \Rightarrow A$	$A \Leftrightarrow B$	$(A \Rightarrow B) \wedge (B \Rightarrow A)$
1	1	1	1	1	1
1	0	0	1	0	0
0	1	1	0	0	0
0	0	1	1	1	1

Shunday qilib, bu teng kuchliliklardan ko'rinadiki, $F \equiv G$ bo'lishi uchun $F \Leftrightarrow G$ formula AR formula bo'lishi zarur va yetarlidir. Teng kuchli bo'lish munosabati ekanligi binar munosabat ekanligi ravshandir, ya'ni bu munosabat

- $F \equiv F$ - refleksivlik
- Agar $F \equiv G$ bo'lsa, u holda $G \equiv F$ bo'ladi - simmetriklik
- Agar $F \equiv G$ va $G \equiv H$ bo'lsa, u holda $F \equiv H$ bo'ladi - tranzitivlik xossalriga egadir.

4.1-teorema. $F(B)$ - jumlar algebrasining ixtiyoriy formulasi, B uning qism formulasi bo'lsin. Agar $B \equiv C$ bo'lsa, u holda $F(B) \equiv F(C)$ bo'ladi.

Isbot. $B \equiv C$ bo'lgani uchun B va C formulalar ularda qatnashgan proporsional o'zgaruvchilar qiymatining barcha tanlanmalarida

bir xil qiymatlarga erishadi. B va C formulalari qiymatlari 1 yoki 0 bo'lgani uchun yo $F(1) \equiv F(1)$ yoki, $F(0) \equiv F(0)$ hosil bo'ladi. Bu esa $F(B) \equiv F(C)$ ekanini ko'rsatadi.

4.2-teorema. $F(A_1, A_2, \dots, A_n) \equiv G(A_1, A_2, \dots, A_n)$ lar F va G formulalarning har birida qatnashgan barcha propozitsional o'zgaruvchilar, $C_1, C_2, \dots, C_n$ lar esa ixtiyoriy formulalar bo'lsin. U holda $F(C_1, C_2, \dots, C_n) \equiv G(C_1, C_2, \dots, C_n)$ bo'ladi; bunda har bir A_i ($i = \overline{1, n}$) propozitsional o'zgaruvchi berilgan teng kuchlilikda necha joyda qatnashgan bo'lsa, shuncha joyda mos C_i formula bilan almashiriladi.

Isbot. $F(A_1, A_2, \dots, A_n) \equiv G(A_1, A_2, \dots, A_n)$ teng kuchlilikda qatnashgan har bir propozitsional o'zgaruvchi 1 yoki 0 qiymat qabul qiladi. C_i ($i = \overline{1, n}$) formula ham o'zi qatnashgan propozitsional o'zgaruvchilar qiymatlarining barcha tanlanmalarida 1 yoki 0 qiymat qabul qiladi. C_i ($i = \overline{1, n}$) formula tarkibida qatnashgan propozitsional o'zgaruvchilar $B_1, B_2, \dots, B_k$ bo'lsin. $(\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n)$ bu propozitsional o'zgaruvchilar qiymatlari tanlanmalaridan biri va $(\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n)$ propozitsional formulalarning $(\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n)$ tanlanmadagi qiymatlari tanlanma $C_1, C_2, \dots, C_n$ formulalarning $(\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n)$ tanlanma $A_1, A_2, \dots, A_n$ propozitsional bo'lsin. Uzunligi n bo'lgan $(\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n)$ tanlanma $A_1, A_2, \dots, A_n$ propozitsional o'zgaruvchilar qabul qiladigan qiymatlar tanlanmalari orasida mavjud. F va G formulalar 2^n ta tanlanmaning har birida bir xil qiymatga ega bo'lishi uchun $(\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n)$ tanlanmada ham bir xil qiymat qabul qiladilar.

Yuqorida isbotlangan teoremlardan bevosita quyidagi natijalar kelib chiqadi:

Agar $F_1 \equiv G_1$ va $F_2 \equiv G_2$ bo'lsa, u holda

- $F_1 \vee F_2 \equiv G_1 \vee G_2$
- $F_1 \wedge F_2 \equiv G_1 \wedge G_2$
- $F_1 \Rightarrow F_2 \equiv G_1 \Rightarrow G_2$
- $F_1 \Leftrightarrow F_2 \equiv G_1 \Leftrightarrow G_2$
- $\neg F_1 \equiv \neg G_1$ (yoki $\neg F_2 \equiv \neg G_2$)

4.2-ta'rif. Agar F formulaning tarkibida faqat kon'yunksiya, diz'yunksiya va inkor amallari qatnashgan bo'lib, inkor amali propozitsional o'zgaruvchilargagina tegishli bo'lsa, u holda bunday formula keltirilgan formula deyiladi.

4.2-misol. $\neg A \wedge B \vee A \wedge \neg C \vee A \wedge B$ keltirilgan formuladir, ammo $\neg(A \Rightarrow B) \wedge \neg B \vee C$ keltirilgan formula emas, chunki bu formulada implikatsiya amali qatnashishi bilan birgalikda, inkor amali murakkab formula $A \Rightarrow B$ ga tegishlidir.

4.3-teorema. Mulohazalar algebrasining har bir F formulasing yo o'zi keltirilgan yoki uni teng kuchli keltirilgan formula bilan almashirish mumkin.

Bu teoremani isbotlash uchun mulohazalar algebrasining asosiy teng kuchliliklari bilan tanishib chiqamiz. Mulohazalar algebrasining teng kuchliliklari quyidagilar:

- I. $\neg\neg A \equiv A$ (qo'sh inkor teng kuchliliigi)
- II. $A \wedge B \equiv B \wedge A$ (kon'yunksiya va kommutativligi)
- III. $A \vee B \equiv B \vee A$ (dis'yunksiyaning kommutativligi)
- IV. $(A \wedge B) \wedge C \equiv A \wedge (B \wedge C)$ (kon'yunksiya va diz'yunksiyaning assotsiativligi)
- V. $(A \vee B) \vee C \equiv A \vee (B \vee C)$ (dis'yunksiyaning assotsiativligi)
- VI. $(A \wedge B) \vee C \equiv (A \vee C) \wedge (B \vee C)$ (diz'yunksiyaning kon'yunksiyaga va nisbatan distributivligi)
- VII. $(A \vee B) \wedge C \equiv (A \wedge C) \vee (B \wedge C)$ (kon'yunksiyaning diz'yunksiyaga nisbatan distributivligi)
- VIII. $A \vee A \equiv A$ (diz'yunksiya va kon'yunksiyaning idempotentligi)
- IX. $A \wedge A \equiv A$ (idempotentligi)
- X. $A \vee (A \wedge B) \equiv A$ (yutilish teng kuchliliklari)
- XI. $A \wedge (A \vee B) \equiv A$
- XII. $\neg(A \wedge B) \equiv \neg A \vee \neg B$ (de Morgan)
- XIII. $\neg(A \vee B) \equiv \neg A \wedge \neg B$ (teng kuchliliklari)
- XIV. $A \vee \neg A \equiv 1$ (uchinchi inkor etish teng kuchliliigi)
- XV. $A \wedge \neg A \equiv 0$ (qarama-qarshilik teng kuchliliigi)
- XVI. a) $A \vee 1 \equiv A$ b) $A \wedge 1 \equiv A$ c) $A \vee 0 \equiv A$ d) $A \wedge 0 \equiv 0$
- XVII. $A \Rightarrow B \equiv \neg A \vee B$ (kontropozitsiya teng kuchliliigi)

Bu teng kuchliliklar o'rinli ekanligini rostlik jadvali yordamida bevosita tekshirib ko'rish mumkin. Masalan, XIII teng kuchlilik uchun rostlik jadvalini ko'raylik:

A	B	$\neg A$	$\neg B$	$A \wedge B$	$\neg(A \wedge B)$	$\neg A \vee \neg B$
1	1	0	0	1	0	0
1	0	0	1	0	1	1
0	1	1	0	0	1	1
0	0	1	1	0	1	1

II-XI, XIV-XVI teng kuchliliklarni tashkil etuvchi formulalar keltirilgan formulalar ekanligi ravshan (propozitsional o'zgaruvchilar va mantiqiy konstantalar keltirilgan formula hisoblanadi). Bundan tashqari,

$$A \Rightarrow B \equiv \neg A \vee B$$

teng kuchlilik o'rinli ekanligini rostlik jadvali tuzib ko'rsatish qiyin emas. Yuqorida $A \Rightarrow B \equiv (A \Rightarrow B) \wedge (B \Rightarrow A)$ ekanligi ko'rsatilgan edi. Implikatsiya inkor va diz'yunksiya bilan almashirish mumkin ekanligidan

quyidagi teng kuchlilikni hosil qilamiz:

$$A \Rightarrow B \equiv (\neg A \vee B) \wedge (A \vee \neg B) \quad (2)$$

Demak, $A \Leftrightarrow B$ va $A \Rightarrow B$ formulalar keltirilgan formulalar bilan almashirishi mumkin ekan. I, XII, XIII teng kuchliliklar qo'sh inkor hamda diz'yunksiya va kon'yunksiyalar inkorlarini qanday keltirilgan formulalar bilan almashirishi mumkin ekanini ko'rsatadi.

Endi, 4.3-teoremaning isbotini keltiramiz. Agar F formulaning o'zi keltirilgan formula bo'lsa, u holda teorema isbotlangan bo'ladi.

Agar F formula tarkibida implikatsiya va ekvivalensiya amallari qatnashgan bo'lsa, ularni (1) va (2) teng kuchliliklar yordamida almashirish mumkin; formula tarkibida $\neg\neg B$ ko'rinishdagi qism formula qatnashgan bo'lsa, uni B bilan; $\neg(B \vee C)$ yoki $\neg(B \wedge C)$ ko'rinishdagi qism formula qatnashgan bo'lsa, ularni mos ravishda $\neg B \wedge \neg C$ va $\neg B \vee \neg C$ formulalar bilan almashirish mumkin. Bu jarayonni yetarli marta takrorlab, nihoyat, F formulaga teng kuchli bo'lgan keltirilgan formulaga kelamiz.

Shunday qilib, 4.3-teorema asosan mulohazalar algebrasining har bir formulasini asosiy va boshqa teng kuchliliklar yordamida almashirib, unga teng kuchliliklar yordamida almashirib, unga teng kuchli formulalar hosil qilish mumkin. Bu shakl almashirishlar ba'zi bir masalalarni yechishda keng ko'lamda ishlatiladi. Quyida formulalarning shaklini almashirishga oid ba'zi namunalarni keltiramiz.

4.3-misol. $(\neg A \vee \neg B) \wedge C \Rightarrow \neg(A \wedge B \vee \neg C)$ formulaning shaklini almashirish va soddalashtirish.

$$\begin{aligned} (\neg A \vee \neg B) \wedge C \Rightarrow \neg(A \wedge B \vee \neg C) &\equiv \neg((\neg A \vee \neg B) \wedge C) \vee \neg(A \wedge B \vee \neg C) \equiv \\ &\equiv \neg(\neg A \vee \neg B) \vee \neg C \vee \neg(A \wedge B) \wedge \neg \neg C \equiv \\ &\equiv \neg\neg A \wedge \neg\neg B \vee \neg C \vee (\neg A \vee \neg B) \wedge \neg C \equiv \\ &\equiv A \wedge B \vee \neg C \vee (\neg A \vee \neg B) \wedge \neg C \equiv \\ &\equiv A \wedge B \vee (\neg C \vee \neg A \vee \neg B) \wedge (\neg C \vee C) \equiv \\ &\equiv A \wedge B \vee (\neg A \vee \neg B \vee \neg C) \wedge 1 \equiv \\ &\equiv A \wedge B \vee \neg A \vee \neg B \vee \neg C \equiv \\ &\equiv (A \vee \neg A) \wedge (B \vee \neg B) \vee \neg B \vee \neg C \equiv \\ &\equiv 1 \wedge (B \vee \neg B) \vee \neg B \vee \neg C \equiv \\ &\equiv \neg A \vee B \vee \neg B \vee \neg C \equiv \\ &\equiv \neg A \vee 1 \vee \neg C \equiv 1 \end{aligned}$$

Demak, berilgan formula AR formula ekan.

Yuqorida aniqlangan „Sheffer shtrixi“ va „Pirs strekasi“ amallariga quyidagi formulalar jadval formalarini taqqoslasak:

$$A | B \equiv \neg(A \wedge B)$$

$$A \downarrow B \equiv \neg(A \vee B)$$

ekanligini ko'ramiz. Demak, „sheffer shtrixi“ va „Pirs strekasi“ inkor mos ravishda kon'yunksiya va diz'yunksiya orqali ifoda qilinarkan.

5-§. IKKILIK QONUNI. AMALLARNING TO'LIQ SISTEMASI

$F(A_1, A_2, \dots, A_n)$ — mulohazalar algebrasining ixtiyoriy keltirilgan formulasi bo'lsin, ya'ni bu formulada faqatgina $\wedge$, $\vee$ va $\neg$ amallari qatnashgan bo'lsin. Oldingi paragrafda mulohazalar algebrasining ixtiyoriy formulasi keltirilgan formula ko'rinishiga teng kuchli shakl almashtirishlar yordamida keltirish mumkinligi isbotlangan edi. Shuning uchun yuqoridagi $F(A_1, A_2, \dots, A_n)$ formula mulohazalar algebrasining ixtiyoriy formulasi deb qaralishi mumkin.

5.1-ta'rif. Agar $U(A_1, A_2, \dots, A_n)$ va $V^*(A_1, A_2, \dots, A_n)$ formulalar bir-biridan $\vee$ ga almashtirish yordamida hosil qilinsa, u holda bunday formulalar o'zaro qo'shma formulalar deyiladi.

5.1-misol. $A \wedge \neg B \vee \neg A \vee C$ formula $(A \vee \neg B) \wedge \neg A \wedge C$ formulaga qo'shma formuladir.

5.2-ta'rif. F formulaga kirgan barcha mantiqiy amallar soni uning rangi deyiladi va $r(F)$ bilan belgilanadi; bunda propozitsional o'zgaruvchining rangi 0 ga teng deb hisoblanadi.

5.2-misol. $r(A \wedge \neg B \vee \neg A \vee C) = 5$, chunki bu formulaga 5 ta

$\wedge$, $\neg$, $\vee$, $\neg$ mantiqiy amal kirgan.

5.1-teorema. $F(A_1, A_2, \dots, A_n)$ va $F^*(A_1, A_2, \dots, A_n)$ formulalar o'zaro qo'shma bo'lib, $A_1, A_2, \dots, A_n$ ular tarkibiga kirgan barcha propozitsional o'zgaruvchilar bo'lsa, u holda

$$\neg F(A_1, A_2, \dots, A_n) \equiv F^*(\neg A_1, \neg A_2, \dots, \neg A_n) \quad (1)$$

Isbot. Agar $r(F) = 0$ bo'lsa, u holda

$$F^*(A_1, A_2, \dots, A_n) \equiv A_1 \equiv \neg F(\neg A_1, \neg A_2, \dots, \neg A_n) \text{ yoki } A_1 \text{ ni } \neg A_1 \text{ bilan almashirsak,} \\ (s=1, 2, \dots, n) \quad \neg A_1 \equiv F^*(\neg A_1, \neg A_2, \dots, \neg A_n) \equiv \neg F(A_1, A_2, \dots, A_n) \text{ hosil bo'ladi.}$$

Paraz qilaylik, rangi $r < m$ bo'lgan formulalar uchun (1) o'rinli bo'lsin. U holda rangi m bo'lgan F formula uchun ham (1) munosabat o'rinli ekanligini ko'rsatamiz. F keltirilgan formula bo'lganligi uchun u quyidagi ko'rinishlarga ega bo'lishi mumkin:

- 1) $\neg G$
- 2) $G \wedge H$;
- 3) $G \vee H$, $r(G) < m$ va $r(H) < m$ bo'lganidan, farazga asosan:

$$\neg G(A_1, A_2, \dots, A_n) = G^*(\neg A_1, \neg A_2, \dots, \neg A_n) \quad (2)$$

$$\neg H(A_1, A_2, \dots, A_n) = H^*(\neg A_1, \neg A_2, \dots, \neg A_n) \quad (3)$$

Ravshanki, $G \wedge H$ va $G \vee H$ formulalarga qo'shma bo'lgan formulalar mos ravishda $G^* \vee H^*$ va $G^* \wedge H^*$ bo'ladi. $F = G \wedge H$ va $F = G \vee H$ bo'lganligidan

$\neg F \equiv \neg G \vee \neg H$ va $\neg F \equiv \neg G \wedge \neg H$ hosil bo'ladi. (2) va (3) ni e'tiborga olsak, 4.1-teorema natijalariga asosan:

$$\neg F(A_1, A_2, \dots, A_n) \equiv G^*(\neg A_1, \dots, \neg A_n) \vee H^*$$

$$\neg F(A_1, \dots, A_n) \equiv G^*(\neg A_1, \dots, \neg A_n) \wedge H^*(\neg A_1, \dots, \neg A_n)$$

munosabatlarni hosil qilamiz, ya'ni 2) va 3) hollar uchun

$$\neg F(A_1, \dots, A_n) \equiv F^*(\neg A_1, \dots, \neg A_n)$$

hosil bo'ladi.

Endi, $F = \neg G$ bo'lsin. U holda:

$$F^*(A_1, \dots, A_n) \equiv (\neg G(A_1, \dots, A_n))^* \equiv \neg G^*(A_1, \dots, A_n)$$

$r(G) < m$ bo'lgani uchun, farazga asosan $\neg G(A_1, \dots, A_n) = G^*(\neg A_1, \dots, \neg A_n)$. Demak, $F^*(A_1, \dots, A_n) = \neg(\neg G(\neg A_1, \dots, \neg A_n)) = G(\neg A_1, \dots, \neg A_n)$ yoki

$F^*(\neg A_1, \dots, \neg A_n) = G(A_1, \dots, A_n)$ bo'ladi. $\neg F = G$ bo'lgani uchun (5.4) ga asosan $\neg F(A_1, \dots, A_n) = F^*(\neg A_1, \dots, \neg A_n)$ kelib chiqadi.

5.1-teorema asoslangan holda ikkilik qonuni deb ataluvchi quyidagi teoremani isbotlash mumkin.

5.2-teorema. Agar $F \equiv G$ bo'lsa, u holda $F^* \equiv G^*$ dir.

Isbot. 5.1-teorema asosan

$$\neg F(A_1, \dots, A_n) \equiv F^*(\neg A_1, \dots, \neg A_n)$$

$$\neg G(A_1, \dots, A_n) \equiv G^*(\neg A_1, \dots, \neg A_n)$$

yoki

$$F^*(A_1, \dots, A_n) \equiv \neg F(\neg A_1, \dots, \neg A_n)$$

$$G^*(A_1, \dots, A_n) \equiv \neg G(\neg A_1, \dots, \neg A_n)$$

Teng kuchli bo'lish ta'rifi ko'ra, F va G propozitsional o'zgaruvchilar qiymatlarining barcha tanlamalarida bir xil qiymatga ega bo'lganliklari uchun

$$F(\neg A_1, \dots, \neg A_n) \equiv G(\neg A_1, \dots, \neg A_n)$$

ham o'rinlidir. U holda,

$$\neg F(\neg A_1, \dots, \neg A_n) = \neg G(\neg A_1, \dots, \neg A_n) \quad (5.5)$$

(5.5) va (5.6) dan $F^* \equiv G^*$ ekanligi kelib chiqadi.

5.3-ta'rif. Agar $F(A_1, \dots, A_n)$ formula uchun

$$F(A_1, \dots, A_n) \equiv \neg F(\neg A_1, \dots, \neg A_n) \equiv F^*(A_1, \dots, A_n) \text{ o'rinli bo'lsa, u holda bunday}$$

formulaga o'z-o'ziga qo'shma formulasi deyiladi.

5.3-misol. $F(A, B, C) = (A \wedge B) \vee (A \wedge C) \vee (B \wedge C)$ formula o'z-o'ziga qo'shmadir. Haqiqatan, bu formulaning qo'shmasi

$$F^*(A, B, C) = (A \vee B) \wedge (A \vee C) \wedge (B \vee C)$$

formuladir. Unga teng kuchli shakl almashtirishlarni qo'llasak,

$$F^*(A, B, C) = (A \vee B) \wedge (A \vee C) \wedge (B \vee C) = (A \vee (B \wedge C)) \wedge (B \vee C) =$$

$$= (A \wedge (B \vee C)) \vee ((B \wedge C) \wedge (B \vee C)) = (A \wedge B) \vee (A \wedge C) \vee (B \wedge C) = F(A, B, C)$$

Biz yuqorida mulohazalar to'plami P da 16 binar mantiqiy amalni

aniqlash mumkin ekanligini ko'rdik. Bundan tashqari, bu to'plamda ikkita unar mantiqiy amal ham aniqlandi: bularning biri berilgan F formulaga uning inkori $\neg F$ ni mos keltirsa, ikkinchisi esa F ga uning qo'shmasi F^* ni mos qo'yadi.

$\sum$ — mantiqiy amallarning ixtiyoriy sistemasi bo'lsin.

5.4-ta'rif. Agar mulohazalar algebra'sining har qanday formulasi tarkibiga faqat $\sum$ sistemasi amallari kiruvchi qandaydir formulaga teng kuchli bo'lsa, u holda $\sum$ sistema amallarining to'liq sistemasi deyiladi.

5.3-teorema. Ushbu

$$\Sigma_1 = \{\wedge, \vee, \neg\}, \Sigma_2 = \{\wedge, \neg\}, \Sigma_3 = \{\vee, \neg\}, \Sigma_4 = \{\}, \Sigma_5 = \{\}, \Sigma_6 = \{\Rightarrow, \neg\}$$

sistemalarning har biri to'liqdir. (bunda Σ_4 va Σ_5 larga kirgan amallar „Sheffer shtrixi“ va „Pirs strelka“ laridir).

Isbot. 4.3-teorema asosan mulohazalar har qanday formulasini yo o'zi keltirgan formula (ya'ni tarkibiga faqatgina $\wedge, \vee, \neg$ amallar kirgan formula) yoki uni teng kuchli shakl almastirishlar yordamida keltirilgan formula ko'rinishiga keltirish mumkin. Demak, Σ_1 sistema to'liq ekan. De Morgan teng kuchilligi $\neg(A \vee B) = \neg A \wedge \neg B$ dan $A \vee B = \neg(\neg A \wedge \neg B)$ ni hosil qilamiz. Diz'yunksiyani kon'yunksiya va inkor orqali ifodalash mumkinligi hamda Σ_2 to'liq sistema ekanligidan $\Sigma_2 = \{\wedge, \neg\}$ ham amallarning to'liq sistemasi ekanligi kelib chiqadi.

$\Sigma_3 = \{\vee, \neg\}$ sistemaning ham to'liqligi xuddi shu tarzda ko'rsatiladi. Endi Σ_4 sistemaning to'liqligini ko'rsatamiz.

A	$\neg A$	A A
1	0	0
0	1	1

$\neg A = A|A$ ekanligini ushbu jadvaldan ko'rish qiyin emas. $A|B$ ning aniqlanishi bo'yicha $A|B = \neg(A \wedge B)$ edi. Bunda esa $A \wedge B = \neg(A|B)$ hosil bo'ladi. Inkorni „Sheffer shtrixi“ bilan almastirsak, $\neg(A|B) = (A|B)|(A|B)$, va nihoyat $A \wedge B = (A|B)|(A|B)$ ni hosil qilamiz. $\Sigma_2 = \{\wedge, \vee\}$ to'liq sistema bo'lganligi sababli Σ_4 sistema ham to'liq ekanligi kelib chiqadi. Σ_5 va Σ_6 sistemalarning to'liq ekanligini ko'rsatishni o'quvchiga havola qilamiz.

Binar mantiqiy amallar jadvalidagi $f_0(A, B)$ amal qisqacha $A \oplus B$ ko'rinishida belgilanadi va 2 moduli bo'yicha „qo'shish“ deb ataladi. Bu amal uchun $A \oplus B = \neg(A \Leftrightarrow B)$ o'rinli ekanligi ravshan.

Xuddi shu jadvaldagi $f_{15}(A, B) = 1$ amal konstanta deyiladi va qisqacha 1 ko'rinishida belgilanadi.

5.4-teorema. $\Sigma_7 = \{\wedge, \oplus, \oplus, \oplus\}$, $\Sigma_8 = \{\vee, \oplus, \oplus\}$ sistemalar to'liq sistemalar-dir.

Isbot. $\neg A = A \oplus 1$ ekanligini rostlik jadvali yordamida bevosita tekshirib ko'rish mumkin. $\Sigma_2 = \{\wedge, \neg\}$ to'liq sistema bo'lgani uchun Σ_7 ham amallarning to'liq sistemasini tashkil etadi; Σ_8 ning to'liqligi ham xuddi shu tarzda isbotlanadi.

6-§. YECHILISH MUAMMOSI. NORMAL FORMALAR

Har qanday mantiqiy sistemalardidek mulohazalar algebra'si uchun ham masalani qo'yish mumkin: mulohazalar algebra'sining har qanday formulasi AR formula yoki AR formula emasligini chekli qadamdan so'ng aniqlab beradigan yagona usul (algoritm) mavjudmi yoki mavjud emasmi? Bu masalaning yechilish muammosi deb ataladi. Yechilish muammosini faqat AR formulalar uchun emas, balki AR formulalar sinfidan kengroq bo'lgan bajariluvchi formulalar sinfi uchun qo'ysa bo'ladi. Albatta, keyingi muammoning yechimi oldingi muammoning ham yechimi bo'lishi ravshan.

Mulohazalar algebra'si uchun bu muammo ijobiy tarzda hal etiladi. Haqiqatan, F – mulohazalar algebra'sining ixtiyoriy formulasi bo'lsa, uning rostlik jadvalini tuzish bilan F formulaning bajariluvchi formula yoki ATo formula ekanligini bir qiymatli aniqlash mumkin. Demak, yuqoridagi muammoni ijobiy hal etuvchi yagona usul (algoritm) mavjud bo'lib, bu algoritm rostlik jadvalidan iboratdir.

Ammo bu algoritmining muhim bir kamchiligi bor ekanligini sezish mumkin. Haqiqatan, F formula tarkibida N ta propozitsional o'zgaruvchi qatnashgan bo'lsa, u holda uning qiymatlarini propozitsional o'zgaruvchilar qiymatlarining 2^n ta tanlamasida hisoblashga to'g'ri keladi. Ravshaniki, bu usul hatto uncha murakkab bo'lmagan formulalar qiymatlarini hisoblashda ham juda katta qiyinchiliklar tug'diradi. Shuning uchun ham bu usul amaliy foydalanish nuqtai nazaridan noqulaydir. Biz quyida amaliy jihatdan qulay bo'lgan boshqa usul bilan tanishamiz.

Eslatma. Biz bu paragrafda $A \wedge B$ formulani qisqacha AB ko'rinishida yozamiz.

Quyidagi belgilashni kiritamiz:

$$A^{\alpha} = \begin{cases} \text{agar } \alpha = 1 \text{ bo'lsa, } A \\ \text{agar } \alpha = 0 \text{ bo'lsa, } \neg A \end{cases}$$

6.1-ta'rif. $A_1, \dots, A_n$ propozitsional o'zgaruvchilar $\alpha = (\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n)$ 1 va 0 lardan tuzilgan tanlamma bo'lsa, u holda $A^{\alpha_1}, A^{\alpha_2}, \dots, A^{\alpha_n}$ formula elementar kon'yunksiya deyiladi (bunda propozitsional o'zgaruvchilar takrorlangan bo'lishi ham mumkin).

6.1-misol. A, A-BC, A-AB, AAB-BC formulalar elementar kon'yunksiyalardir.

6.2-ta'rif. Elementar kon'yunksiyalarning har qanday diz'yunksiyasi diz'yunktiv normal forma (DNF) deyiladi.

6.2-misol. $A \vee A-BC \vee A-AB \vee AAB-BC$ formula 6.1-misolda keltirilgan elementar kon'yunksiyalardan tuzilgan DNF dir.

6.3-ta'rif. Elementar kon'yunksiyasiga har bir propozitsional o'zgaruvchi (inkor belgisi qatnashganini ham e'tiborga olsak) bir martadan

ortiq kirmagan bo'lsa, bunday elementar kon'yunksiya to'g'ri elementar kon'yunksiya deyiladi.

6.3-misol. $A \rightarrow BC, \neg AB \rightarrow C, A_1 A_2 \rightarrow A_3 \rightarrow A_4$ formulalar to'g'ri elementar kon'yunksiyalardir. 6.2-misolda keltirilgan formulaning dastlabki ikkita hadi to'g'ri elementar kon'yunksiyadir.

6.4-ta'rif. $A_1, A_2, \dots, A_n$ propozitsional o'zgaruvchilardan tuzilgan to'g'ri elementar kon'yunksiyadagi har bir propozitsional o'zgaruvchi bu kon'yunksiyaga faqat bir mara kongan bo'lsa, bunday elementar kon'yunksiyaga faqat bir mara kongan bo'lsa, bunday elementar kon'yunksiya $A_1, A_2, \dots, A_n$ o'zgaruvchilarga nisbatan to'liq elementar kon'yunksiya deyiladi.

6.4-misol. Elementar kon'yunksiyalar $A, BC, A \rightarrow BC$ o'zgaruvchilardan tuzilgan bo'lsin. U holda $ABC, \neg AB \rightarrow C, AB \rightarrow C, A \rightarrow BC$ formulalar to'liq elementar kon'yunksiyalardir.

6.5-ta'rif. Tarkibida bir xil elementar kon'yunksiyalar bo'lmagan hamda barcha elementar kon'yunksiyalar $A_1, \dots, A_n$ o'zgaruvchilarga nisbatan to'g'ri va to'liq bo'lgan DNF $A_1, \dots, A_n$ o'zgaruvchilarga nisbatan mukammal diz'yunktiv normal forma (MDNF) deyiladi.

6.5-misol. $ABC \vee A \rightarrow BC \vee \neg A \rightarrow B \rightarrow C$ formula A, B, C o'zgaruvchilarga nisbatan MDNF dir. DNF va MDNF larning ta'rifidan ko'rinadiki, bunday formulalar keltirilgan formulalardir.

6.1-teorema. Mulohazalar algebrasining AYO formula bo'lmagan ixtiyoriy U formulasi yagona MDNF ga teng kuchlidir.

Isbot. $F(A_1, \dots, A_n)$ - mulohazalar algebrasining ixtiyoriy AYO formula bo'lmagan formulasi bo'lsin. Demak, F bajariluvchi formula bo'lib, u propozitsional o'zgaruvchilar qiymatlarining hech bo'lmaganda bitta tanlanmasida 1 qiymat qabul qiladi. F formulani rostga aylantiruvchi tanlanmalarda 1 plami $M_{(p)}$ bo'lsin:

$$M_{(p)} = \{(\alpha_1^{(p)}, \alpha_2^{(p)}, \dots, \alpha_n^{(p)}), (\alpha_1^{(p)}, \alpha_2^{(p)}, \dots, \alpha_n^{(p)}), \dots, (\alpha_1^{(p)}, \alpha_2^{(p)}, \dots, \alpha_n^{(p)})\},$$

bunda $1 \leq r \leq 2^n$. Quyidagi DNF ni qaraylik:

$$G(A_1, A_2, \dots, A_n) = A_1^{(p)} A_2^{(p)} \vee \dots \vee A_1^{(p)} A_2^{(p)} \dots A_n^{(p)} \quad (2)$$

Mazkur DNF MDNF ekanligi ravshan, chunki $M_{(p)}$ ning elementlari har xil tanlanmalardir. $U(A_1, A_2, \dots, A_n) = B(A_1, A_2, \dots, A_n)$ ekanligini ko'rsatamiz.

$(\alpha_1^{(p)}, \alpha_2^{(p)}, \dots, \alpha_n^{(p)}) \in M_{(p)}$ bo'lsin. U holda $F(\alpha_1^{(p)}, \alpha_2^{(p)}, \dots, \alpha_n^{(p)}) = 1$ bo'ladi. $(M_{(p)})$ to'plamning tanlanishiga asosan). $G(A_1, A_2, \dots, A_n)$ formulaning $(\alpha_1^{(p)}, \alpha_2^{(p)}, \dots, \alpha_n^{(p)})$

tanlanmadagi qiymatini hisoblaylik. (2) dagi MDNF tarkibida $A_1^{(p)} A_2^{(p)} \dots A_n^{(p)}$ ning to'liq elementar kon'yunksiya qatnashgan bo'lib, $G(A_1, A_2, \dots, A_n)$ ning

$(\alpha_1^{(p)}, \alpha_2^{(p)}, \dots, \alpha_n^{(p)})$ tanlanmadagi $G(\alpha_1^{(p)}, \alpha_2^{(p)}, \dots, \alpha_n^{(p)})$ qiymatini hisoblashda $(\alpha_1^{(p)})^{(p)}, (\alpha_2^{(p)})^{(p)}, \dots, (\alpha_n^{(p)})^{(p)}$ had hosil qiladi. (1) ga asosan, $1^i = 1$ hamda

$0^0 = -0 = 1$ dir, chunki $A^i = A, A^0 = \neg A$. Demak, $\alpha_i^{(p)}$ qanday bo'lishidan qat'i

nazar $(\alpha_i^{(p)})^{(p)} = 1$ ($i = 1, 2, \dots, n$) hamda

$$(\alpha_1^{(p)})^{(p)}, (\alpha_2^{(p)})^{(p)}, \dots, (\alpha_n^{(p)})^{(p)} = 1 \quad (1 \leq s \leq r)$$

$A \vee 1 = 1$ ga asosan $G(\alpha_1^{(p)}, \alpha_2^{(p)}, \dots, \alpha_n^{(p)}) = 1$ bo'ladi. Shunday qilib, $M_{(p)}$ ga tegishli tanlanmalarda berilgan F formula ham, G formula ham 1 qiymat qabul qilar ekan.

$\beta = (\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n) \in M_{(p)}$ bo'lgan ixtiyoriy tanlanma bo'lsin. U holda bu tanlanma $M_{(p)}$ ga kiruvchi ixtiyoriy $(\alpha_1^{(p)}, \alpha_2^{(p)}, \dots, \alpha_n^{(p)})$ tanlanmadan hech bo'lmaganda bitta elementi bilan farq qiladi. (bu tanlanmalarda tartiblangan tanlanmalar ekanligini eslatib o'tamiz) B ning β tanlanmadagi qiymatini hisoblashda hosil bo'ladigan ifodada qatnashgan ixtiyoriy

$$(\beta_1)^{(p)}, (\beta_2)^{(p)}, \dots, (\beta_n)^{(p)}, \quad (1 \leq s \leq r)$$

had ha hech bo'lmaganda bitta i uchun $\beta_i \neq \alpha_i^{(p)}$ dir. (1) ga asosan $1^0 = -1 = 0$ va $0^1 = 0$ bo'lgani uchun (3) ifodaning qiymati 0 ga tengdir. Bundan $G(\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n) = 0$ ekanligi kelib chiqadi. $\beta \in M_{(p)}$ bo'lgani uchun $F(\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n) = 0$, demak, $M_{(p)}$ ga kirmagan tanlanmalarda F va G formulalar 0 qiymatga ega ekan. Shunday qilib, $F = G$ ya'ni F formula (2) MDNF ga teng kuchli ekanligi kelib chiqadi. F formula yagona usulda MDNF ga yoyilishi ravshan, chunki G formula F formulaning qiymatini 1 ga aylantiruvchi barcha tanlanmalar yordamida yagona usulda hosil qilinadi.

Natija. Teng kuchli formulalar bir xil MDNF ga ega.

4.3-teorema ga asosan mulohazalar algebrasining ixtiyoriy F formulasi o'zi keltirilgan formuladir yoki uni teng kuchli almashtirishlar yordamida keltirilgan formula shakliga olib kelish mumkin.

Biz quyida har qanday keltirilgan formulani MDNF ga yoyish algoritmini keltiramiz.

F ixtiyoriy formula bo'lsin.

1-qadam. Agar U keltirilmagan formula bo'lsa, u holda unga 4.3-teoremani qo'llab, undagi implikatsiya amallari yo'qotiladi; natijada hosil bo'lgan formulada faqat inkor, kon'yunksiya va diz'yunksiya amallari qatnashgan bo'ladi.

2-qadam. Agar hosil bo'lgan formulada inkor murakkab formula oldida qatnashgan bo'lsa, u holda I, XII va XIII teng kuchliliklar yordamida shunday shakl almashtiriladiki, hosil bo'lgan formulada inkor faqat propozitsional o'zgaruvchilarga tegishli bo'ladi.

3-qadam. 2-qadamdan so'ng hosil bo'lgan formulani VI-VII teng kuchliliklar yordamida shunday shakl almashtirish kerakki, yangi hosil bo'lgan formulada kon'yunksiya diz'yunksiyadan oldin bajarilsin, ya'ni natijada DNF hosil bo'lsin.

4-qadam. Agar hosil bo'lgan DNF da bir nechta bir xil elementar kon'yunksiyalar qatnashgan bo'lsa, ulardan bittasi qoldirilib, qolganlari tashlab yuboriladi (VIII teng kuchlilikka asosan).

5-qadam. 4-qadamdan keyin hosil bo'lgan DNF da qatnashgan biror elementar kon'yunksiyada propositsional o'zgaruvchi va uning inkori qatnashgan bo'lsa, bunday elementar kon'yunksiya AYo formula bo'lib, XV va XVII teng kuchliliklarga asosan uni tashlab yuboriladi).

6-qadam. Elementar kon'yunksiyada biror propositsional o'zgaruvchining o'zi yoki uning inkori bir necha marta qatnashgan bo'lsa, u holda undan faqat bittasini qoldirib, qolganlari tashlab yuboriladi. (IX teng kuchlilikka asosan). Bu qadamdan keyin hosil bo'lgan DNF da barcha elementar kon'yunksiyalar to'g'ri elementar kon'yunksiyalardan iborat bo'ladi.

7-qadam. Agar hosil bo'lgan DNF da to'liqmas elementar kon'yunksiya qatnashgan bo'lsa, uni to'liq elementar kon'yunksiya qatnashgan bo'lsa, uni to'liq elementar kon'yunksiyaga aylantirish uchun quyidagi shakl almashtirish bajariladi:

$$A_1^{e_1} \wedge \dots \wedge A_{n-1}^{e_{n-1}} \wedge A_n^{e_n} \wedge \dots \wedge A_n^{e_n}$$

to'liqmas elementar kon'yunksiya bo'lsin. (bu elementar kon'yunksiyada A_i propositsional o'zgaruvchi qatnashgan emas). U holda bu to'g'ri elementar kon'yunksiyani unga teng kuchli

$$A_1^{e_1} \wedge \dots \wedge A_{n-1}^{e_{n-1}} \wedge A_n^{e_n} \wedge (A_n^{e_n} \vee \neg A_n^{e_n})$$

formula bilan almashtirish mumkin. Agar yetishmaydigan propositsional o'zgaruvchi bir necha bo'lsa, u holda elementar kon'yunksiyani bir necha $A \vee \neg A$ ko'rinishdagi konyuktiv had bilan to'ldirish kerak.

7-qadamdan so'ng hosil bo'lgan DNF da yana bir xil elementar kon'yunksiyalar paydo bo'lishi mumkin. U holda unga yana 4-qadam qo'llaniladi. Mazkur algoritim qo'llanilganda, albatta, kerakli joyda II-V teng kuchliliklardan foydalaniladi.

6.6-misol. $(A \vee \neg B) \wedge C \Rightarrow (\neg A \vee B) \wedge C$ formulaning MDNF ini yozing.

Berilgan formula keltirilmagan bo'lgani uchun undagi implikatsiyani diz'yunksiya va inkor bilan almashtiramiz:

$$(A \vee \neg B) \wedge C \Rightarrow (\neg A \vee B) \wedge C \equiv \neg((A \vee \neg B) \wedge C) \vee (\neg A \vee B) \wedge C$$

Hosil bo'lgan formulada $\neg$ amali murakkab formula $(A \vee \neg B) \wedge C$ oldida qatnashgan. Shuning uchun unga de Morgan teng kuchliliklari va qo'sh inkor teng kuchligini qo'llaymiz:

$$\begin{aligned} \neg((A \vee \neg B) \wedge C) \vee (\neg A \vee B) \wedge C &\equiv \neg(A \vee \neg B) \vee \neg C \vee (\neg A \vee B) \wedge C \equiv \\ &\equiv \neg A \wedge \neg \neg B \vee \neg C \vee (\neg A \vee B) \wedge C \equiv \\ &\equiv \neg A \wedge B \vee \neg C \vee (\neg A \vee B) \wedge C. \end{aligned}$$

Bu keltirilgan formulada diz'yunksiya kon'yunksiyadan oldin bajariladigan had mavjud; shuning uchun distributivlik teng kuchligini qo'llasak, quyidagi DNF hosil bo'ladi:

$$\neg A \wedge B \vee \neg C \vee (\neg A \vee B) \wedge C \equiv \neg A \wedge B \vee \neg C \vee \neg A \wedge C \vee B \wedge C$$

Ushbu DNF da qatnashgan barcha elementar kon'yunksiyalar to'g'ri

elementar kon'yunksiyalar bo'lsa-da, ammo to'liq elementar kon'yunksiyalar emas. Shuning uchun quyidagi shakl almashtirish bajariladi:

$$\neg A \wedge B \ni \neg A \wedge B \wedge (C \vee \neg C) \text{ bilan,}$$

$$\neg C \ni (A \vee \neg A) \wedge (B \vee \neg B) \vee \neg C \text{ bilan,}$$

$$\neg A \wedge C \ni \neg A \wedge (B \vee \neg B) \wedge C \text{ bilan,}$$

B $\wedge$ C ni esa $(A \vee \neg A) \wedge B \wedge C$ bilan almashtiramiz.

Ravshanki, natijada, teng kuchli formula hosil bo'ladi:

$$\neg A \wedge B \vee \neg C \vee \neg A \wedge C \vee B \wedge C \equiv \neg A \wedge B \wedge (C \vee \neg C) \vee (A \vee \neg A) \wedge$$

$$(B \vee \neg B) \wedge \neg C \vee \neg A \wedge (B \vee \neg B) \wedge C \vee (A \vee \neg A) \wedge B \wedge C$$

Ushbu formulaga yana distributivlikni qo'llasak:

$$\neg A \wedge B \wedge (C \vee \neg C) \vee (A \vee \neg A) \wedge (B \vee \neg B) \wedge \neg C \vee$$

$$\vee \neg A \wedge (B \vee \neg B) \wedge C \vee (A \vee \neg A) \wedge B \wedge C \equiv$$

$$\equiv A \wedge B \wedge C \vee A \wedge B \wedge \neg C \vee A \wedge \neg B \wedge \neg C \vee \neg A \wedge B \wedge C \vee$$

$$\vee \neg A \wedge B \wedge \neg C \vee \neg A \wedge \neg B \wedge C \vee \neg A \wedge \neg B \wedge \neg C$$

teng kuchlilikka ega bo'lamiz. Bunday bir xil elementar kon'yunksiyalarni tashlab yuborsak (faqat bittasini qoldirib), u holda quyidagi oxirgi natijaga kelamiz:

$$A \wedge B \wedge C \vee A \wedge B \wedge \neg C \vee A \wedge \neg B \wedge \neg C \vee \neg A \wedge B \wedge C \vee$$

$$\vee \neg A \wedge B \wedge \neg C \vee \neg A \wedge \neg B \wedge C \vee \neg A \wedge \neg B \wedge \neg C$$

Teng kuchlilikning o'ng tomoni berilgan formulaning MDNF idir. Ushbu MDNF ni formulaning rostlik jadvali bilan taqqoslaylik:

A	B	C	$\neg A$	$\neg B$	$A \vee \neg B$	$(A \vee \neg B) \wedge C$	$(\neg A \vee B) \wedge C$	$(A \vee \neg B) \wedge C \Rightarrow (\neg A \vee B) \wedge C$
1	1	1	0	0	1	1	1	1
1	1	0	0	0	1	0	0	0
1	0	1	0	1	1	0	0	0
1	0	0	0	1	1	0	0	0
0	1	1	1	0	0	1	1	1
0	1	0	1	0	0	0	0	0
0	0	1	1	1	1	1	1	1
0	0	0	1	1	1	0	0	0

Bu jadvaldan ko'rinadiki: berilgan formula propositsional o'zgaruvchilar qiymatlarining (1,1,1), (1,1,0), (1,0,0), (0,1,1), (0,1,0), (0,0,1) va (0,0,0) tanlanmalarida 1 (rost) qiymati qabul qiladi.

6.1-teoremaga asosan berilgan formula quyidagi MDNF ga teng kuchlidir:

$$A^0 B^0 C^0 \vee A^0 B^0 C^1 \vee A^0 B^1 C^0 \vee A^0 B^1 C^1 \vee A^1 B^0 C^0 \vee A^1 B^0 C^1 \vee A^1 B^1 C^0 \vee A^1 B^1 C^1$$

(1) ga asosan esa, bu ifoda quyidagi ifodadan iboratdir:

$$ABC \vee AB \neg C \vee A \neg B \neg C \vee \neg A \neg B \neg C \vee \neg A \neg B \neg C$$

yoki

$$A \wedge B \wedge C \vee A \wedge B \wedge \neg C \vee A \wedge \neg B \wedge \neg C \vee \neg A \wedge B \wedge C \vee \neg A \wedge B \wedge \neg C \vee \neg A \wedge \neg B \wedge \neg C \vee \neg A \wedge \neg B \wedge C$$

ya'ni natijada, (4) ning o'ng tomoni hosil bo'ladi. Berilgan formula 7 ta tanlanmada 1 qiymatga, bitta tanlanmada esa 0 qiymatga ega, demak, u AP formula emas. (4) dan ko'rinadiki, berilgan formulaning MDNF iga 7 ta bog'liq elementar kon'yunksiya kiradi. Demak, tekshirilayotgan $F(A_1, A_2, \dots, A_n)$ formula AR formula bo'lsa, uning MDNF iga 2^n ta to'liq elementar kon'yunksiya kiradi. Shunday qilib, mulohazalar algebrasining $F(A_1, A_2, \dots, A_n)$ formulasini AR formulani yoki yo'qmi ekanligini aniqlash uchun uni MDNF ga yoyib, MDNF dagi to'liq elementar kon'yunksiyalar sonini sanash kerak: to'liq elementar kon'yunksiyalar soni $s = 2^n$ ta bo'lsa, berilgan formula AR formula, $0 < s < 2^n$ bo'lganda bajariluvchi formula bo'ladi. Agar $s = 0$ bo'lsa, u holda berilgan formula AYo formula bo'lishi ravshan.

Yuqoridagi 6.1-6.5- ta riflarda "kon'yunksiya" so'zi, "diz'yunksiya" bilan, "diz'yunksiya" so'zini, "kon'yunksiya" so'zi bilan almashitirsak, u holda "elementar diz'yunksiya", "to'liq elementar diz'yunksiya", "mukammal kon'yuktiv normal forma" (MKNF) tushunchalari hosil bo'ladi. MKNF lar uchun quyidagi teorema o'rinli.

6.2-teorema. *Mulohazalar algebrasining AP formula bo'lmagan ixtiyoriy formulasi yagona MKNF ga teng kuchlidir.*

II bob bo'yicha nazorat savollari

1. Mulohazalar ustida mantiqiy amallarni aniqlang. Mulohazalar algebrasi nima?
2. Tautologiya va ziddiyat nima? Tautologiyalar haqida qanday teoremlarni bilasiz?
3. Rostlik jadvali qanday to'ldiriladi?
4. Teng kuchli formulalar deganda nima tushunasiz?
5. Rostlik funksiyalari nima? Ikkilik qonunini keltiring.
6. Amallarning to'liq sistemalariga misollar keltiring.
7. Yechilish muammosini qanday tushunasiz?
8. Diz'yunktiv va kon'yuktiv normal formalar haqidagi teoremlarni keltiring.

9. Mukammal diz'yunktiv va kon'yunktiv normal formalar haqidagi teoremlarni keltiring.

10. MAF ning tatbiqlari. Rele kontakt sxemalariga misollar tuzing.

III BOB. MANTIQ ALGEBRASI FUNKSIYALARI

1-§. BUL FUNKSIYALARI VA ULARNING BERILISH USULLARI

Faraz qilaylik, E to'plam elementlari 0 va 1 lardan iborat bo'lsin, ya'ni $E = \{0, 1\}$.

Endi, E^1 ni $E^1 = E$ deb, $n \geq 2$ uchun E^n to'plamni quyidagicha: $E^n = \{(e_1, e_2, \dots, e_n) : e_i \in E\}$ aniqlaymiz. E^n to'planning elementlarini n liklar deb ataymiz.

Masalan,

$$E^2 = \{(0, 0), (0, 1), (1, 0), (1, 1)\},$$

$E^3 = \{(0, 0, 0), (0, 0, 1), (0, 1, 0), (0, 1, 1), (1, 0, 0), (1, 0, 1), (1, 1, 0), (1, 1, 1)\}$ bo'ladi.

Demak, E^2 elementlari tartiblangan ikkiliklardan iborat 4 ta elementli, E^3 elementlari tartiblangan uchliklardan iborat 8 ta elementli, umuman, E^n elementlari tartiblangan n liklardan iborat bo'lib, 2^n ta elementli to'plam bo'lar ekan. Ravshanki, bu to'plamlar chekli to'plamlardir.

1.1-ta'rif. E^n to'plamni E to'plamga akslantiruvchi har qanday

$$f: E^n \rightarrow E$$

funksiya chinlik funksiyasi yoki n ta argumentli **Bul funksiyasi** deyiladi va u $f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ kabi belgilanadi.

Odatda, $x_1, x_2, \dots, x_n$ lar Bul o'zgaruvchilari deyiladi.

Bul funksiyasining aniqlanish va o'zgarish sohalari chekli to'plamlardan iborat bo'ladi. Bu hol Bul funksiyasini jadval yordamida ifodalash imkonini beradi.

Aytaylik, $f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ Bul funksiyasi bo'lib, uning qiymatlari $e_0, e_1, \dots, e_{2^n-1}$ bo'lsin.

Bu funksiyaning argumentlari $x_1, x_2, \dots, x_n$ larning qiymatlariga mos funksiya qiymatlaridan foydalanib, ushbu jadvalni tuzamiz:

x_1	x_2	$\dots$	x_{n-1}	x_n	$f(x_1, x_2, \dots, x_n)$
0	0	$\dots$	0	0	e_0
0	0	$\dots$	0	1	e_1
0	0	$\dots$	1	0	e_2
$\dots$	$\dots$	$\dots$	$\dots$	$\dots$	$\dots$
$\dots$	$\dots$	$\dots$	$\dots$	$\dots$	$\dots$
1	1	$\dots$	1	0	e_{2^n-2}
1	1	$\dots$	1	1	e_{2^n-1}

Endi, jadval tuzilishiga qisqacha izoh beramiz:

Bu jadvalda 2^n ta satr bor. Jadvaldagi satrlarning satr nomeri bilan $x_1, x_2, \dots, x_n$ o'zgaruvchilarning qabul qiladigan qiymatlari (0 va 1 simvollar) moslashtirilgan.

Satrdan qatnashgan 0 va 1 simvollar ushbu satr nomerining ikkilik sistemasidagi ifodasidir. Masalan, 0-satrdan

$$(x_1, x_2, \dots, x_n) = (0, 0, \dots, 0, 0)$$

bo'lib,

$$0 = 0 \cdot 2^{n-1} + 0 \cdot 2^{n-2} + \dots + 0 \cdot 2^1 + 0 \cdot 2^0$$

1-satrdan

$$(x_1, x_2, \dots, x_n) = (0, 0, \dots, 0, 1)$$

bo'lib,

$$1 = 0 \cdot 2^{n-1} + 0 \cdot 2^{n-2} + \dots + 0 \cdot 2^1 + 1 \cdot 2^0$$

2-satrdan

$$(x_1, x_2, \dots, x_n) = (0, 0, \dots, 0, 1, 0)$$

bo'lib,

$$2 = 0 \cdot 2^{n-1} + 0 \cdot 2^{n-2} + \dots + 0 \cdot 2^2 + 1 \cdot 2^1 + 0 \cdot 2^0$$

umuman, $2^n - 1$ -satrdan

$$(x_1, x_2, \dots, x_n) = (1, 1, \dots, 1)$$

bo'lib,

$$2^n - 1 = 1 \cdot 2^{n-1} + 1 \cdot 2^{n-2} + \dots + 1 \cdot 2^2 + 1 \cdot 2^1 + 1 \cdot 2^0$$

bo'ladi.

Bul funksiyasi n ta o'zgaruvchiga bog'liq bo'lsa, uni quyidagicha ham aniqlash mumkin:

$$f(x_1, x_2, \dots, x_n) = (e_0, e_1, \dots, e_{2^n-1}).$$

Masalan,

x_1	x_2	x_3	$f(x_1, x_2, x_3)$
0	0	0	1
0	0	1	0
0	1	0	0
0	1	1	1
1	0	0	1
1	0	1	0
1	1	0	1
1	1	1	1

jadval yordamida aniqlangan $f(x_1, x_2, x_3)$ funksiyani $f(x_1, x_2, x_3) = (10011011)$ kabi aniqlash mumkin.

Barcha Bul funksiyalar to'plamini P_2 orqali belgilaymiz.

1.1-teorema. n ta o'zgaruvchili barcha Bul funksiyalari soni 2^{2^n} ga teng.

Endi, elementar funksiyalar deb ataluvchi funksiyalarni keltiramiz.

1°. Ushbu

x	$f(x)$
0	0
1	0

jadval bilan aniqlangan funksiya **not funksiya** deyiladi va u 0 kabi belgilanadi: $f(x) = 0$

2°. Ushbu

x	$f(x)$
0	1
1	1

jadval bilan aniqlanadigan funksiya **birlik funksiya** deyiladi va u 1 kabi belgilanadi: $f(x) = 1$

3°. Ushbu

x	$f(x)$
0	1
1	0

jadval bilan aniqlanadigan funksiya **inkor funksiya** deyiladi va u $\bar{x}$ kabi belgilanadi: $f(x) = \bar{x}$

4°. Ushbu

x	$f(x)$
0	0
1	1

jadval bilan aniqlanadigan funksiya **ayniy funksiya** deyiladi va u $\varepsilon(x)$ kabi belgilanadi: $f(x) = x$

5°. Ushbu

x_1	x_2	$f(x_1, x_2)$
0	0	0
0	1	0
1	0	0
1	1	1

jadval bilan aniqlanadigan funksiya **kon'yunksiya** deyiladi va u $x_1 \wedge x_2$ yoki $x_1 \cdot x_2$ kabi belgilanadi: $f(x_1, x_2) = x_1 \wedge x_2 = x_1 \cdot x_2$

6°. Ushbu

x_1	x_2	$f(x_1, x_2)$
0	0	0
0	1	1
1	0	1
1	1	1

jadval bilan aniqlanadigan funksiya **diz'yunksiya** deyiladi va u $x_1 \vee x_2$ kabi belgilanadi: $f(x_1, x_2) = x_1 \vee x_2$

7°. Ushbu

x_1	x_2	$f(x_1, x_2)$
0	0	1
0	1	1
1	0	0
1	1	1

jadval bilan aniqlanadigan funksiya **implikatsiya** deyiladi va u $x_1 \rightarrow x_2$ kabi belgilanadi: $f(x_1, x_2) = x_1 \rightarrow x_2$

8°. Ushbu

x_1	x_2	$f(x_1, x_2)$
0	0	1
0	1	0
1	0	0
1	1	1

jadval bilan aniqlanadigan funksiya **ekvivalentsiya** deyiladi va u $x_1 \leftrightarrow x_2$ kabi belgilanadi: $f(x_1, x_2) = x_1 \leftrightarrow x_2$

9°. Ushbu

x_1	x_2	$f(x_1, x_2)$
0	0	0
0	1	1
1	0	1
1	1	0

jadval bilan aniqlanadigan funksiya ikki modul bo'yicha olingan **yig'indi funksiya** deyiladi va u $x_1 + x_2$ kabi belgilanadi: $f(x_1, x_2) = x_1 + x_2$

10°. Ushbu

x_1	x_2	$f(x_1, x_2)$
0	0	1
0	1	1
1	0	1
1	1	0

jadval bilan aniqlanadigan funksiya **Sheffer (strixi) funksiya** deyiladi va u x_1 / x_2 kabi belgilanadi: $f(x_1, x_2) = x_1 / x_2$.

11°. Ushbu

x_1	x_2	$f(x_1, x_2)$
0	0	1
0	1	0
1	0	0
1	1	0

jadval bilan aniqlanadigan funksiya **Pirs (strelkasi)**

funksiyasi deyiladi va u $x_1 \downarrow x_2$ kabi belgilanadi: $f(x_1, x_2) = x_1 \downarrow x_2$

Elementar funksiyalar yordamida formulalar qurish mumkin. Aytaylik, $B \subseteq P_2$ - qandaydir Bul funksiyalar to'plami bo'lsin. B ustidagi formulaga quyidagicha ta'rif beramiz.

1.2-ta'rif. a) barcha o'zgaruvchilarni B ustidagi formula deb ataymiz;

b) $f(x_1, x_2, \dots, x_n) \in B$ va $\Phi_1, \Phi_2, \dots, \Phi_n$ ifodalar B ustidagi formulalar bo'lsa, $f(\Phi_1, \Phi_2, \dots, \Phi_n)$ ifodani B ustida formula deb ataymiz.

Masalan, B - elementar funksiyalar to'plami bo'lsin. Quyidagi ifodalar B ustidagi formula bo'ladi.

- $((x_1 \wedge x_2) + x_3) \vee x_3$
- $((x_1 \wedge x_2) + x_1) \leftrightarrow x_3$
- $((x_1 \rightarrow x_2) \rightarrow x_1) \leftrightarrow x_3$

B ustidagi har bir $\Phi(x_1, x_2, \dots, x_n)$ formula biror bir $f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ Bul funksiyasini aniqlaydi. Ushbu aniqlangan $f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ funksiyaga B dan olingan funksiyalarning **superpozitsiyasi** deyiladi. B dan $f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ funksiyani hosil qilish jarayonini **superpozitsiya amali** deyiladi. Yana $f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ funksiyani B ustidagi $\Phi(x_1, x_2, \dots, x_n)$ formula ko'rinishida ifodalash mumkin deyiladi. $\Phi(x_1, x_2, \dots, x_n)$ formulaga $f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ funksiya mos qo'yilgan deyim. Bir funksiya bir necha formulaga mos qo'yilishi mumkin.

2-§. FORMULALAR EKVIVALENTLIGI. DUALLIK PRINSIPI.

Yuqorida aytilganidek, turli formulalarga bitta Bul funksiyasi mos qo'yilishi mumkin. Masalan, $x_1 \downarrow x_2$ va $x_1 \vee x_2$ formulalarga bitta funksiya mos qo'yiladi.

2.1-ta'rif. Mos qo'yilgan funksiyalari f_Φ va f_Ψ teng bo'lgan Φ va Ψ formulalarga **ekvivalent formulalar** deyiladi va $\Phi \sim \Psi$ kabi belgilanadi.

Boshqacha aytganda, formulalar bir xil rostlik jadvaliga ega bo'lsa, ular **ekvivalent formulalar** deyiladi.

Misolalar

- $x \vee x \sim 1$
- $(x_1(x_2 + x_3) \sim x_1 \vee ((x_2 \rightarrow x_3)(x_3 \rightarrow x_2)))$
- $(x \rightarrow y) \sim (\bar{y} \rightarrow \bar{x})$

Quyidagi ekvivalent formulalar elementar funksiyalarning xossalarni ko'rsatadi.

- 1) $x \wedge x \sim x$
- 2) $x \vee x \sim x$
- 3) $x \wedge 1 \sim x$
- 4) $x \wedge 0 \sim 0$
- 5) $x \vee 0 \sim x$
- 6) $x \vee 1 \sim 1$
- 7) $x \wedge \bar{x} \sim 0$
- 8) $x \vee \bar{x} \sim 1$
- 9) $x \wedge y \sim y \wedge x$
- 10) $x \vee y \sim y \vee x$
- 11) $(x \wedge y) \wedge z \sim x \wedge (y \wedge z)$
- 12) $(x \vee y) \vee z \sim x \vee (y \vee z)$
- 13) $(x + y) + z \sim x + (y + z)$
- 14) $(x \leftrightarrow y) \leftrightarrow z \sim x \leftrightarrow (y \leftrightarrow z)$
- 15) $(x \wedge y) \vee z \sim (x \vee z) \wedge (y \vee z)$
- 16) $(x \vee y) \wedge z \sim (x \wedge z) \vee (y \wedge z)$
- 17) $x \sim \bar{\bar{x}}$
- 18) $\overline{x \wedge y} \sim \bar{x} \vee \bar{y}$
- 19) $\overline{x \vee y} \sim \bar{x} \wedge \bar{y}$
- 20) $x \rightarrow y \sim \bar{x} \vee y$

2.2-ta'rif. Ushbu tenglik yordamida aniqlangan

$$f^*(x_1, x_2, \dots, x_n) = f(\bar{x}_1, \bar{x}_2, \dots, \bar{x}_n)$$

funksiya $f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ funksiyaga dual funksiya deyiladi.

Dual funksiyaning jadvali $f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ funksiyaning jadvalidan 0 ni 1 ga va 1 ni 0 ga o'zgartirib, yuqoridan pastga aylantirib hosil qilinadi. Quyidagi jadvalga qarang.

x_1	x_2	x_3	$f(x_1, x_2, x_3)$	$f^*(x_1, x_2, x_3)$
0	0	0	1	0
0	0	1	0	0
0	1	0	0	1
0	1	1	1	1
1	0	0	0	0
1	0	1	0	1
1	1	0	1	1
1	1	1	1	0

Misol. Quyidagi funksiyalarga dual funksiyani toping:

- 1) $f(x_1, x_2, x_3) = x_1 \vee ((x_2 \rightarrow x_3) \wedge x_3 \rightarrow x_2)$
- 2) $f(x_1, x_2, x_3, x_4) = (001101100011011)$

Yechish: 1) ta'rifga ko'ra

$$f^*(x_1, x_2, \dots, x_n) = \overline{f(\bar{x}_1, \bar{x}_2, \dots, \bar{x}_n)} = \overline{x_1 \vee ((\bar{x}_2 \rightarrow \bar{x}_3) \wedge \bar{x}_3 \rightarrow \bar{x}_2)}$$

17-ekvivalentlik formulasiga ko'ra

$$f^*(x_1, x_2, \dots, x_n) = \bar{x}_1 \vee ((\bar{x}_2 \rightarrow \bar{x}_3) \wedge \bar{x}_3 \rightarrow \bar{x}_2)$$

2) Bu misolni yechish uchun dual funksiyaning qiymatlar jadvali

to'g'risida aytilgan mulohazalardan foydalanamiz, ya'ni 0 ni 1 ga va 1 ni 0 ga o'zgartirib, teskari aylantirib dual funksiyani hosil qilamiz:

$$f^*(x_1, x_2, x_3, x_4) = (00110011100100110)$$

2.1-teorema. Agar

$$F(x_1, x_2, \dots, x_n) = f(f_1(x_{1_1}, \dots, x_{1_{p_1}}), \dots, f_m(x_{m_1}, \dots, x_{m_{p_m}}))$$

u holda

$$F^*(x_1, x_2, \dots, x_n) = f^*(f_1^*(x_{1_1}, \dots, x_{1_{p_1}}), \dots, f_m^*(x_{m_1}, \dots, x_{m_{p_m}}))$$

Isbot.

$$F^*(x_1, x_2, \dots, x_n) = \overline{f(f_1(x_{1_1}, \dots, x_{1_{p_1}}), \dots, f_m(x_{m_1}, \dots, x_{m_{p_m}}))} =$$

$$= \overline{f(\overline{f_1(x_{1_1}, \dots, x_{1_{p_1}})}, \dots, \overline{f_m(x_{m_1}, \dots, x_{m_{p_m}})})} =$$

$$= f^*(\overline{f_1(x_{1_1}, \dots, x_{1_{p_1}})}, \dots, \overline{f_m(x_{m_1}, \dots, x_{m_{p_m}})}) = f^*(f_1^*(x_{1_1}, \dots, x_{1_{p_1}}), \dots, f_m^*(x_{m_1}, \dots, x_{m_{p_m}}))$$

Teorema isbotlandi.

Teoremdan quyidagi duallik prinsipi kelib chiqadi.

Duallik prinsipi. Agar $\Phi = \tilde{N}[f_1, \dots, f_s]$ formula $f(x_1, \dots, x_n)$ funksiyani aniqlasa, u holda Φ formuladagi $f_1, \dots, f_s$ funksiyalarni $f_1^*, \dots, f_s^*$ funksiyalarga mos ravishda almashtirib hosil qilingan $\Phi^* = \tilde{N}[f_1^*, \dots, f_s^*]$ formula $f^*(x_1, \dots, x_n)$ funksiyani aniqlaydi. $\Phi^* = \tilde{N}[f_1^*, \dots, f_s^*]$ formulani Φ formulaga dual formula deb ataymiz.

Elementar funksiyalarga dual funksiyalarni ko'rsatamiz

$f(x_1, x_2)$	$f^*(x_1, x_2)$
0	1
1	0
$\bar{x}$	$\bar{x}$
x	x
$x_1 \wedge x_2$	$x_1 \vee x_2$
$x_1 \vee x_2$	$x_1 \wedge x_2$
$x_1 \rightarrow x_2$	$\overline{x_1 \wedge x_2}$
$x_1 \leftrightarrow x_2$	$x_1 + x_2$
$x_1 + x_2$	$x_1 \leftrightarrow x_2$
$x_1 x_2$	$x_1 \downarrow x_2$
$x_1 \downarrow x_2$	$x_1 x_2$

Misol. Duallik prinsiplardan foydalanib, berilgan funksiyaga dual funksiyani toping. 1) $f(x_1, x_2, x_3) = x_1 \vee ((x_2 \rightarrow x_3) \wedge x_3 \rightarrow x_2)$

2) $f(x_1, x_2, x_3) = (((x_1 \wedge x_2) + x_3) \vee x_3)$

Yechish: 1) Yuqoridagi jadvaldan foydalanib, berilgan funksiyada qatnashgan barcha funksiyalarni dualiga almashiramiz

$$f^*(x_1, x_2, x_3) = x_1 \wedge ((x_2 \wedge x_3) \vee (x_3 \wedge x_2))$$

$$2) f^*(x_1, x_2, x_3) = (((x_1 \vee x_2) \leftrightarrow x_1) \wedge x_3)$$

2.2-ta'rif. Quyidagi tenglik

$$f(x_1, x_2, \dots, x_n) = f^*(x_1, x_2, \dots, x_n)$$

o'rinli bo'lsa, $f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ funksiya o'z-o'ziga dual funksiya deyiladi.

3-§. NORMAL FORMALAR

Biz avvalgi paragraflarda fikrlar algebrasining formulalarini o'rganish va undan tegishli mantiqiy xulosalar chiqarishda muhim bo'lgan "formulalarning ekvivalentligi" tushunchasini bayon etgan edik.

Ma'lumki, har bir formulani unga ekvivalent bo'lgan, ayni paytda, soddaroq tuzilgan formulaga keltirish muhim.

Endi, fikrlar algebrasining har qanday formulasini $\neg, \wedge, \vee$ mantiqiy amallar yordamida tuzilgan maxsus formulaga (odatda, bunday formulalar diz'yunktiv normal forma, kon'yunktiv normal forma deyiladi) keltiramiz.

Propozitsional o'zgaruvchi x uchun ushbu

$$x^e = \begin{cases} x, & \text{agar } e = 1 \text{ bo'lsa} \\ \bar{x}, & \text{agar } e = 0 \text{ bo'lsa} \end{cases}$$

belgilashni kiritamiz. ($e \in E$)

3.1-teorema. (Funksiyani o'zgaruvchilar bo'yicha yoyish haqida). Fikrlar algebrasining har qanday $f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ funksiyasini ixtiyoriy m ($1 \leq m \leq n$) uchun ushbu ko'rinishda ifodalash mumkin:

$$f(x_1, \dots, x_m, x_{m+1}, \dots, x_n) = \bigvee_{(e_1, \dots, e_m)} (x_1^{e_1} \wedge \dots \wedge x_m^{e_m} \wedge f(e_1, \dots, e_m, x_{m+1}, \dots, x_n)) \quad (*)$$

bu yerda diz'yunksiya $x_1, \dots, x_m$ o'zgaruvchilarning barcha qabul qilishi mumkin qiymatlar bo'yicha olinadi.

Isbot. Ixtiyoriy $(\alpha_1, \dots, \alpha_n) \in E^n$ uchun (*) tenglikni chap va o'ng tomoni bir xil qiymat qabul qilishini ko'rsatamiz. Chap tomoni

$$f(\alpha_1, \dots, \alpha_n) \text{ ga teng. O'ng tomoni esa,}$$

$$\bigvee_{(e_1, \dots, e_m)} (\alpha_1^{e_1} \wedge \dots \wedge \alpha_m^{e_m} \wedge f(e_1, \dots, e_m, \alpha_{m+1}, \dots, \alpha_n)) =$$

$$= \alpha_1^{\alpha_1} \wedge \dots \wedge \alpha_m^{\alpha_m} \wedge f(\alpha_1, \dots, \alpha_m, \alpha_{m+1}, \dots, \alpha_n) = f(\alpha_1, \dots, \alpha_n)$$

Teorema isbotlandi.

Bu teoreman quyidagi natijalarni olishimiz mumkin.

1) $m=l$ bolganida funksiyani o'zgaruvchi bo'yicha yoyish:

$$f(x_1, \dots, x_n) =$$

$$(x_1 \wedge f(1, x_2, \dots, x_n)) \vee (\bar{x}_1 \wedge f(0, x_2, \dots, x_n))$$

2) $m=n$ bolganda funksiyani barcha o'zgaruvchilar bo'yicha yoyish:

$$f(x_1, \dots, x_n) = \bigvee_{(e_1, \dots, e_n)} (x_1^{e_1} \wedge \dots \wedge x_n^{e_n} \wedge f(e_1, \dots, e_n))$$

Agar $f(x_1, \dots, x_n) \neq 0$ bo'lsa, yoqoridagi tenglikning o'ng tomonidagi formulani quyidagicha almashirishimiz mumkin:

$$\bigvee_{(e_1, \dots, e_n)} (x_1^{e_1} \wedge \dots \wedge x_n^{e_n} \wedge f(e_1, \dots, e_n)) = \bigvee_{(e_1, \dots, e_n)} (x_1^{e_1} \wedge \dots \wedge x_n^{e_n})$$

Natijada, $f(x_1, \dots, x_n) = \bigvee_{(e_1, \dots, e_n)} (x_1^{e_1} \wedge \dots \wedge x_n^{e_n})$ hosil qilamiz.

$$f(e_1, \dots, e_n) = 1$$

Ixtiyoriy $f(x_1, \dots, x_n)$ Bul funksiyasi uchun D_f orqali agar

$f(x_1, \dots, x_n) \equiv 0$ bo'lsa, $x_1 \wedge \bar{x}_1$ formulani, aks holda

$\bigvee_{(e_1, \dots, e_n)} (x_1^{e_1} \wedge \dots \wedge x_n^{e_n})$ formulani belgilaymiz.

$$f(e_1, \dots, e_n) = 1$$

Quyidagi x_k^e ($k=1, 2, 3, \dots$)

hamda ulardan tuzilgan

$$(x_1^k \wedge x_2^k \wedge \dots \wedge x_n^k), \quad (k=1, 2, 3, \dots)$$

formulalar elementar kon'yunksiya deyiladi.

3.1-ta'rif. "Diz'yunktiv normal forma" (qisqacha D.N.F.) tushunchasi quyidagicha induktiv ta'riflanadi:

1) har qanday elementar kon'yunksiya D.N.F. bo'ladi;

2) agar F_1, F_2 lar D.N.F. bo'lsa, u holda $F_1 \vee F_2$ ham D.N.F. bo'ladi;

3) boshqacha ko'rinishli D.N.F. yo'q.

Masalan, quyidagi formulalarning har biri D.N.F. bo'ladi;

$$\bar{x}_1 \vee \bar{x}_2, x_1 \vee x_2, (x_1 \wedge x_2 \wedge x_3)$$

$$(x_1 \wedge x_2) \vee (\bar{x}_1 \wedge \bar{x}_2 \wedge \bar{x}_3), x_1 \vee (x_2 \wedge x_3)$$

3.2-teorema. Fikrlar algebrasining har qanday formulasi uchun unga mantiqiy ekvivalent D.N.F. mavjud.

Isbot. Aytaylik, F fikrlar algebrasining formulasi bo'lib, unga Bul funksiyasi f_F mos qo'yilsin.

Unda, 3.1-teoremaga binoan, shunday D_{f_F} formula topiladiki,

$$f_{D_{f_F}} = f_F$$

bo'ladi. Binobarin,

$$f_{D_{f_F}} = f$$

bo'lishidan

$$D_{f_F} \sim F$$

ekanligi kelib chiqadi.

Ikkinchi tomondan, D_{f_F} formulaning tuzilishi (u teoremda keltirilgan) uning D.N.F. bo'lishini ko'rsatadi.

Teorema isbot bo'ldi.

Eslatma. Yuqorida keltirilgan teorema fikrlar algebrasining formulasi uchun unga mantiqiy ekvivalent D.N.F. ning mavjud bo'lishini isbotlabgina qolmasdan, diz'yunktiv normal formadagi formulani topish usulini ham ko'rsatadi.

Misol. Ushbu

$$F = (x_1 \wedge x_2) \rightarrow (x_1 \vee x_2)$$

formulani qaraylik. Bu holda

$$f_0(0,0) = f_F(0,0) = f_F(1,0) = f_F(1,1) = 1$$

bo'ladi.

Agar

$$C_0 = (\overline{x_1} \wedge \overline{x_2})$$

$$C_1 = (\overline{x_1} \wedge x_2)$$

$$C_2 = (x_1 \wedge \overline{x_2})$$

$$C_3 = (x_1 \wedge x_2)$$

ekanligini e'tiborga olsak, unda

$$D_f = (\overline{x_1} \wedge \overline{x_2}) \vee (\overline{x_1} \wedge x_2) \vee (x_1 \wedge \overline{x_2}) \vee (x_1 \wedge x_2)$$

bo'lishini topamiz.

Demak, fikrlar algebrasining F formulasi unga ekvivalent bo'lgan D.N.F. ko'rinishga keldi. Quyidagi:

$$x_k^e \quad (k=1,2,3,\dots)$$

hamda ulardan tuzilgan

$$(x_1^e \vee x_2^e \vee \dots \vee x_k^e), \quad (k=1,2,3,\dots)$$

formulalar **elementar diz'yunktiv normal forma** (qisqacha K.N.F.)

3.2-ta'rif. "Kon'yunktiv normal forma" (qisqacha K.N.F.)

tushunchasi quyidagicha induktiv ta'riflanadi:

1) har qanday elementar diz'yunktiv normal forma K.N.F. bo'ladi.

2) agar F_1, F_2 lar K.N.F. bo'lsa, u holda $F_1 \wedge F_2$ ham K.N.F. bo'ladi.

3) boshqacha ko'rinishli K.N.F. yo'q.

Masalan, quyidagi formulalarning har biri K.N.F. bo'ladi:

$$x_1, x_2, x_1 \wedge x_2, (\overline{x_1} \vee \overline{x_2}), x_1 \wedge (x_2 \vee \overline{x_3}), x_1 \wedge x_2 \wedge (x_1 \vee x_3),$$

$$(x_1 \vee \overline{x_2}) \wedge (x_1 \vee x_3) \wedge (x_1 \vee \overline{x_3})$$

3.3-teorema. Fikrlar algebrasining har qanday formulasi uchun

unga mantiqiy ekvivalent K.N.F. mavjud.

Isbot. Faraz qilaylik, F fikrlar algebrasining formulasi bo'lsin. 2-§

da aytilganlardan foydalanib, berilgan F formula uchun F' ni topamiz.

So'ng 2.1-teoremda ko'ra ushbu:

$$F' \sim D_{F'}$$

munosabatni hosil qilamiz. Bunda, ravshanki, $D_{F'}$ - D.N.F. bo'ladi.

Yuqoridagi munosabatlardan esa, 2.1-teoremda binoan:

$$(F')^* \sim (D_{F'})^*$$

bo'lishi kelib chiqadi.

Demak,

$$F \sim D_{F'}$$

bo'ladi. Ayni paytda, $D_{F'}$ formulaning tuzilishidan, uning K.N.F.

ko'rinishda ekanligini payqash qiyin emas. Teorema isbot bo'ldi.

Eslatma. Bu teorema fikrlar algebrasining formulalarini

kon'yunktiv normal formadagi formulalarga keltirish usulini ham

ko'rsatadi.

Garchi 3.2 hamda 3.3-teoremlar isboti fikrlar algebrasining

formulalarni D.N.F. yoki K.N.F. ko'rinishidagi formulalarga keltirish

usulini ifodalasa-da, undan amaliyotda foydalanish ancha qiyin bo'ladi.

Formulalardagi propozitsional o'zgaruvchilar sonining o'sib borishi, katta

sondagi satrli jadvalni tuzishga olib keladi.

Masalan, formuladagi propozitsional o'zgaruvchilar soni $n=8$

bo'lganda, satrlar soni $2^8 = 256$ ta bo'lgan jadvalni tuzishga to'g'ri

keladi. Bunday hollarda, mantiqiy ekvivalent formulalardan foydalanish qulay bo'ladi.

Misol. Ushbu $(x_1 \wedge x_2) \rightarrow (x_3 \vee x_4)$ formulani qaraylik.

Yuqorida aytilganlardan foydalanib, uni quyidagicha D.N.F. va K.N.F. ko'rinishiga keltiramiz:

$$(x_1 \wedge x_2) \rightarrow (x_3 \vee x_4) \sim (\overline{x_1 \wedge x_2}) \vee (x_3 \vee x_4) \sim (\overline{x_1} \vee \overline{x_2}) \vee (x_3 \vee x_4) \sim \overline{x_1} \vee \overline{x_2} \vee x_3 \vee x_4$$

bu D.N.F bo'ladi.

Shuningdek, $(x_1 \wedge x_2) \rightarrow (x_3 \vee x_4) \sim (\overline{x_1} \vee \overline{x_2} \vee x_3 \vee x_4)$ K.N.F. bo'ladi.

Endi, mukammal diz'yunktiv normal forma (qisqacha: M.D.N.F.) hamda mukammal kon'yunktiv normal forma (qisqacha: M.K.N.F.) tushunchalarini keltiramiz.

Aytaylik, $x_1, \dots, x_n$ propositsional o'zgaruvchilarga bog'liq $D(x_1, \dots, x_n)$ D.N.F. berilgan bo'lsin.

3.3-ta'rif. D.N.F bo'lgan $D(x_1, x_2, \dots, x_n)$ formula ushbu shartlarni qanoatlantirsa:

- 1) $D(x_1, x_2, \dots, x_n)$ da ishtirok etuvchi har bir elementar kon'yunktivalarning har birida $x_1, x_2, \dots, x_n$ lardan ixtiyoriysi yoki inkor ishorasi bilan yoki inkor ishorasiz faqat bir marta ishtirok etsa,
- 2) $D(x_1, x_2, \dots, x_n)$ da ikkita bir xil diz'yunktiv had ishtirok etmasa, $D(x_1, x_2, \dots, x_n)$ formula mukammal diz'yunktiv normal forma (M.D.N.F.) deyiladi.

3.4-teorema. Fikrlar algebrasining ziddiyat bo'lmagan har qanday formulasini unga mantiqiy ekvivalent bo'lgan yagona mukammal diz'yunktiv normal formaga keltirish mumkin.

Isbot. Faraz qilaylik, ziddiyat bo'lmagan formula berilgan bo'lsin. U 1.2-teoremadan foydalanib, diz'yunktiv normal formaga keltiriladi.

Agar bordi-yu bu D.N.F. da bir xil diz'yunktiv had, masalan,

$$(x_1^{\epsilon_1} \wedge x_2^{\epsilon_2} \wedge \dots \wedge x_n^{\epsilon_n}) \vee (x_1^{\epsilon_1} \wedge x_2^{\epsilon_2} \wedge \dots \wedge x_n^{\epsilon_n})$$

ishtirok etsa, u holda ushbu

$$x \vee x \sim x$$

ekvivalentlikdan foydalanib, faqat bittasini qoldiramiz.

Agar bordi-yu

$$(x_1^{\epsilon_1} \wedge x_2^{\epsilon_2} \wedge \dots \wedge x_n^{\epsilon_n})$$

elementar kon'yunksiyada x_i o'zi va o'zining inkori bilan ishtirok etsa, unda

$$(x_1^{\epsilon_1} \wedge \dots \wedge x_j \wedge \overline{x_j} \wedge \dots \wedge x_n^{\epsilon_n}) \sim 0$$

munosabatdan foydalanib, bu diz'yunktiv hadni tashlab yuboramiz. Agar bitir diz'yunktiv

$$(x_1^{\epsilon_1} \wedge x_2^{\epsilon_2} \wedge \dots \wedge x_n^{\epsilon_n})$$

hadda x_i va $\overline{x_i}$ lardan birortasi ishtirok etmagan bo'lsa, u holda

$$(x_1^{\epsilon_1} \wedge \dots \wedge x_n^{\epsilon_n}) \sim (x_1^{\epsilon_1} \wedge \dots \wedge x_n^{\epsilon_n}) \wedge (x_i \vee \overline{x_i}) \sim (x_1^{\epsilon_1} \wedge \dots \wedge x_i \wedge \dots \wedge x_n^{\epsilon_n}) \vee (x_1^{\epsilon_1} \wedge \dots \wedge \overline{x_i} \wedge \dots \wedge x_n^{\epsilon_n})$$

bo'lishidan foydalanamiz.

Shu usulda keltirilgan formula 3.3-ta'rifning barcha shartlarini bajaradi. Binobarin, u mukammal diz'yunktiv normal formadagi formula bo'ladi. Teorema isbot bo'ldi.

Yuqorida keltirilgan "M.D.N.F." tushunchasiga o'xshash "mukammal kon'yunktiv normal forma" (M.K.N.F.) tushunchasini kiritib, quyidagi teoremani isbotlash mumkin.

3.5-teorema. Fikrlar algebrasining tautologiya bo'lmagan har qanday formulasini unga mantiqiy ekvivalent bo'lgan yagona mukammal kon'yunktiv normal forma ko'rinishiga keltirish mumkin.

4-§. TO'LIQLIK VA YOPIQLIK

Yuqorida biz ixtiyoriy Bul funksiyasini $\overline{x}, x_1 \wedge x_2$ va $x_1 \vee x_2$ elementar funksiyalar yordamida formula ko'rinishida ifodalash mumkinligini ko'rdik. Quyida biz, shunday xususiyatga ega funksiyalar sistemalari bilan bog'liq bo'lgan tushunchalarga to'xtalib o'tamiz.

Faraz qilaylik, bizga $B = \{f_1, f_2, \dots, f_s, \dots\} \subseteq P_2$ - Bul funksiyalar sistemasi berilgan bo'lsin.

4.1-ta'rif. Agarda ixtiyoriy Bul funksiyasini B funksiyalar sistemasi ustida formula ko'rinishida ifodalash mumkin bo'lsa, B to'liq sistema deyiladi.

1-misol. P_2 - barcha Bul funksiyalar to'plami - to'liq sistema bo'ladi.

2-misol. $B = \{\overline{}, \wedge, \vee\}$ - funksiyalar sistemasini to'liq sistema ekanligi ko'rsatildi.

Quyidagi teorema yordamida biz bir sistemaning to'liqligi masalasini ikkinchi sistemaning to'liqligiga keltirishimiz mumkin.

4.1-teorema. Agar $B_1 = \{f_1, f_2, \dots\}$ va $B_2 = \{f_1, f_2, \dots\}$ Bul funksiyalar sistemalaridan B_1 - to'liq sistema bo'lib, uning har bir funksiyasini B_2 ustida formula ko'rinishida ifodalash mumkin bo'lsa, u holda B_2 funksiyalar sistemasi to'liqdir.

3-misol. $B = \{\overline{}, \wedge\}$ - funksiyalar sistemasi to'liqligini 4.1-teoremaga asoslanib ko'rsatamiz. B_1 sifatida 2-misoldagi sistemani, B_2 sifatida

esa 3-misoldagi sistemani qaraymiz va $x_1 \vee x_2 = x_1 \wedge x_2$ ayniyatdan foydalansak, $B = \{ \bar{}, \wedge \}$ sistemaning to'liqligi kelib chiqadi.

4-misol. $B = \{ \bar{}, \vee \}$ - funksiyalar sistemasi to'liqdir. Bu sistemaning to'liqligi 3-misol kabi ko'rsatiladi.

5-misol. $B = \{ \bar{} \}$ - funksiyalar sistemasi to'liqdir. Quyidagi ayniyatlarning o'rinli ekanligini ko'rsatish qiyin emas.

$$\bar{\bar{x}} = x/x, \quad x_1 \wedge x_2 = (x_1/x_2)/(x_1/x_2)$$

Demak 3-misoldagi sistemaning barcha funksiyalari bu sistema ustida formula ko'rinishida ifodalanadi.

6-misol. $B = \{0, 1, x_1, x_2, x_1 + x_2\}$ - funksiyalar sistemasi to'liqdir. Quyidagi ayniyatlarning o'rinli ekanligini ko'rsatish qiyin emas.

$$\bar{x} = x + 1, \quad x_1 \wedge x_2 = x_1 \cdot x_2$$

Demak 3-misoldagi sistemaning barcha funksiyalari bu sistema ustida formula ko'rinishida ifodalanadi.

Ixtiyoriy Bul funksiyasini $0, 1, x_1, x_2$ va $x_1 + x_2$ funksiyalari yordamida formula ko'rinishida ifodalagandan keyin, qavslarni ochib chiqib, algebraik almashirishlar bajarib, mod 2 bo'yicha ko'phad (Jegalkin ko'phadi) ko'rinishida ifodalanadi. Quyidagi teorema o'rinni.

4.2-teorema (Jegalkin). Ixtiyoriy Bul funksiya $Jegalkin$ ko'phadi yordamida ifodalanishi mumkin, ya'ni $\forall f(x_1, \dots, x_n) \in P_2$ uchun

$$f(x_1, \dots, x_n) = \sum_{(i_1, \dots, i_n)} a_{i_1, \dots, i_n} \cdot x_{i_1} \dots x_{i_n} \in E.$$

Ushbu ko'phadda

$$x_{i_1} \dots x_{i_n}$$

ko'rinishidagi hadlar soni 1 dan n gacha bo'lgan natural sonlar to'plamining $\{i_1, \dots, i_n\}$ qism to'plamlari soniga, ya'ni 2^n ga teng. Ularning $a_{i_1, \dots, i_n}$ koeffitsiyentlari faqat 0 yoki 1 qiymat qabul qilgani uchun barcha n o'zgaruvchili Jegalkin ko'phadlarining soni 2^{2^n} ga, ya'ni barcha n o'zgaruvchili Bul funksiyalarining soniga teng. Bu esa Bul funksiyasini Jegalkin ko'phadi yordamida yagona ravishda ifodalashini bildiradi.

Misol. Ushbi funksiyani Jegalkin ko'phadi ko'rinishida ifodalang:

$$f(x_1, x_2, x_3) = (x_1/x_2) + (x_1 \wedge x_3)$$

Yechish: Berilgan funksiya uchun noma'lum koeffitsiyentli ko'phad ko'rinishidagi ifodasini izlaymiz:

$$(x_1/x_2) + (x_1 \wedge x_3) = ax_1x_2x_3 + bx_1x_2 + cx_1x_3 + dx_2x_3 + ex_1 + fx_2 + gx_3 + h$$

Funksiyaning qiymatlar jadvalida noma'lum koeffitsiyentlarni aniqlaymiz:

x_1	x_2	x_3	$(x_1/x_2) + (x_1 \wedge x_3)$	$ax_1x_2x_3 + bx_1x_2 + cx_1x_3 + dx_2x_3 + ex_1 + fx_2 + gx_3 + h$
0	0	0	1	h
0	0	1	1	$g+h$
0	1	0	1	$f+h$
0	1	1	1	$d+f+g+h$
1	0	0	1	$e+h$
1	0	1	0	$c+e+g+h$
1	1	0	0	$b+e+fh$
1	1	1	1	$a+b+c+d+e+fh+g+h$

Jadvalning 4 va 5-ustunlarini tenglashirishdan hosil bo'lgan tenglamalar (noma'lum koeffitsiyentlarga nisbatan) sistemasini yechib, 6-ustunni hosil qilamiz. Demak

$$f(x_1, x_2, x_3) = (x_1/x_2) + (x_1 \wedge x_3) = x_1 \cdot x_2 + x_1 \cdot x_3 + 1$$

“To'liqlik” tushunchasi bilan “Yopilma” va “Yopiq sinf” tushunchalari bevosita bog'liq hisoblanadi.

4.2-ta'rif. Aytaylik, $M \in P_2$ bo'lsin. M to'planning funksiyalari yordamida formula ko'rinishida ifodalash mumkin bo'lgan barcha funksiyalar to'plamiga M to'planning yopilmasi deyiladi. M to'planning yopilmasi $[M]$ kabi belgilanadi.

Misol: 1) $M = P_2$ bo'lsa, ko'rinib turibdiki, $[M] = P_2$ bo'ladi.

2) $M = \{1, x_1 + x_2\}$ bo'lsa, bu to'planning yopilmasi barcha chiziqli funksiyalar sinfi L , ya'ni $f(x_1, \dots, x_n) = c_0 + c_1x_1 + \dots + c_nx_n$ ko'rinishidagi funksiyalar sinfi bo'ladi.

4.3-ta'rif. Agarda M to'planning yopilmasi o'ziga teng, ya'ni $[M] = M$ bo'lsa, M yopiq to'plam deyiladi.

Misol: 1) $M = P_2$ sinf yopiq sinf bo'ladi.

2) $M = \{1, x_1 + x_2\}$ sinf yopiq emas.

3) L sinf yopiq.

5-§. MUHIM YOPIQ SINFLAR. POST TEOREMASI

Ushbu paragrafda biz ba'zi muhim yopiq sinflarni o'rganamiz.

1. Nolni saqlovchi barcha Bul funksiyalari sinfini T_0 orqali belgilaymiz, ya'ni $T_0 = \{f(x_1, \dots, x_n) \mid f(0, 0, \dots, 0) = 0\}$.

Masalan, $0, x, x_1 \wedge x_2, x_1 \vee x_2, x_1 + x_2$ funksiyalar T_0 sinfga tegishli bo'ladi.

5.1-jumla. T_0 - yopiq sinfdir.

Isbot. Biz ixtiyoriy $f, f_1, \dots, f_m \in T_0$ funksiyalar uchun

$F(x_1, x_2, \dots, x_n) = f(f_1(x_{11}, \dots, x_{1n}), \dots, f_m(x_{m1}, \dots, x_{mn}))$ funksiyani T_0 sinfga tegishli ekanligini ko'rsatsak yetarli. Haqiqatan:

$$F(0, 0, \dots, 0) = f(f_1(0, \dots, 0), \dots, f_m(0, \dots, 0)) = f(0, \dots, 0) = 0$$

2. Bimi saqlovchi barcha B funksiyalari sinfini T_1 orqali belgilaymiz, ya'ni $T_1 = \{f(x_1, \dots, x_n) \mid f(1, 1, \dots, 1) = 1\}$.

Masalan, $1, x, x_1 \wedge x_2, x_1 \vee x_2, x_1 \rightarrow x_2$ funksiyalar T_1 sinfga tegishli bo'ladi.

5.2-jumla. T_1 – yopiq sinfdir.

Isbot. Biz ixtiyoriy $f, f_1, \dots, f_m \in T_1$ funksiyalar uchun $F(x_1, x_2, \dots, x_n) = f(f_1(x_{11}, \dots, x_{1n}), \dots, f_m(x_{m1}, \dots, x_{mn}))$ funksiyani T_1 sinfga tegishli ekanligini ko'rsatsak, yetarli. Haqiqatan:

$$F(1, \dots, 1) = f(f_1(1, \dots, 1), \dots, f_m(1, \dots, 1)) = f(1, \dots, 1) = 1$$

3. O'z-o'ziga dual barcha B funksiyalar sinfini S orqali belgilaymiz, ya'ni $S = \{f(x_1, \dots, x_n) \mid f(x_1, \dots, x_n) = f(x_1, \dots, x_n)\}$.

Masalan, x va $\bar{x}$ funksiyalar S sinfga tegishli bo'ladi.

5.3-jumla. S – yopiq sinfdir.

Isbot. Biz ixtiyoriy $f, f_1, \dots, f_m \in S$ funksiyalar uchun $F(x_1, x_2, \dots, x_n) = f(f_1(x_{11}, \dots, x_{1n}), \dots, f_m(x_{m1}, \dots, x_{mn}))$ funksiyani S sinfga tegishli ekanligini ko'rsatsak yetarli. Haqiqatan:

$$F^*(x_1, x_2, \dots, x_n) = f^*(f_1^*(x_{11}, \dots, x_{1n}), \dots, f_m^*(x_{m1}, \dots, x_{mn})) = f(f_1(x_{11}, \dots, x_{1n}), \dots, f_m(x_{m1}, \dots, x_{mn})) = F(x_1, x_2, \dots, x_n)$$

Quyidagi lemma o'z-o'ziga dual bo'lmagan funksiya haqidagi lemma deb yuritiladi.

5.1-lemma. Agar $f(x_1, \dots, x_n) \notin S$ bo'lsa, u holda ushbu funksiyadan x va x funksiyalarni o'rniga qo'yish yo'li bilan bir o'zgaruvchili o'z-o'ziga dual bo'lmagan funksiyani, ya'ni konstantani hosil qilish mumkin.

Isbot. Aytaylik, $f(x_1, \dots, x_n) \notin S$ bo'lsin. U holda shunday $\alpha = (e_1, \dots, e_n) \in E^n$ borki, $f(e_1, \dots, e_n) = f(e_1, \dots, e_n)$ tenglik o'rinli. Quyidagi funksiyalarni qaraymiz $\varphi_1(x) = x^e$ va ular yordamida $\varphi(x)$ funksiyani aniqlaymiz:

$$\varphi(x) = f(\varphi_1(x), \dots, \varphi_n(x))$$

Bu $\varphi(x)$ funksiya $f(x_1, \dots, x_n) \notin S$ funksiyadan x va $\bar{x}$ funksiyalarni o'zgaruvchilar o'rniga qo'yish bilan hosil qilindi va konstantaga teng. Haqiqatan,

$$\varphi(0) = f(\varphi_1(0), \dots, \varphi_n(0)) = f(0^e, \dots, 0^e) = f(\bar{e}_1, \dots, \bar{e}_n) = f(e_1, \dots, e_n) = f(1^e, \dots, 1^e) = f(\varphi_1(1), \dots, \varphi_n(1)) = \varphi(1).$$

Lemma isbotlandi.

4. E^n da quyidagi tartib munosabatini kiritamiz:

$\alpha = (e_1, \dots, e_n), \beta = (e'_1, \dots, e'_n) \in E^n$ uchun $\alpha \leq \beta \Leftrightarrow e_1 \leq e'_1, e_2 \leq e'_2, \dots, e_n \leq e'_n$; Ushbu munosabat o'rinli bo'lsa, $\alpha = (e_1, \dots, e_n)$ - n lik $\beta = (e'_1, \dots, e'_n) \in E^n$ - n likdan "oldin ketadi" deyiladi. Masalan, $(0, 1, 1, 0) \leq (0, 1, 1, 1)$, ammo $(0, 1, 0)$ va $(1, 0, 0)$ uchliklarni solishtirib bo'lmaydi. Bu munosabat qisman tartib munosabat bo'ladi.

5.1-ta'rif. Agar $f(x_1, \dots, x_n)$ *Bul funksiyasi uchun ixtiyoriy $\alpha = (e_1, \dots, e_n), \beta = (e'_1, \dots, e'_n) \in E^n$ uchun $\alpha \leq \beta \Rightarrow f(\alpha) \leq f(\beta)$ shart bajarilsa, $f(x_1, \dots, x_n)$ funksiya monoton funksiya deyiladi.*

Barcha monoton funksiyalar sinfini M orqali belgilaymiz, yani $M = \{f(x_1, \dots, x_n) \mid \alpha \leq \beta \Rightarrow f(\alpha) \leq f(\beta)\}$.

Masalan, $0, 1, x, x_1 \wedge x_2, x_1 \vee x_2$ funksiyalar S sinfga tegishli bo'ladi.

5.4-jumla. M – yopiq sinfdir.

Agar $\alpha = (e_1, \dots, e_{i-1}, e_i, e_{i+1}, \dots, e_n)$ va $\beta = (e_1, \dots, e_{i-1}, e_i, e_{i+1}, \dots, e_n)$ bo'lsa, α va β n liklar qo'shmi (i -koordinata bo'yicha) deyiladi.

Quyidagi lemma monoton bo'lmagan funksiya haqidagi lemma deb yuritiladi.

5.2-lemma. Agar $f(x_1, \dots, x_n) \in M$ bo'lsa, u holda ushbu funksiyadan $0, 1$ va x funksiyalarni o'rniga qo'yish yo'li bilan $\bar{x}$ funksiyani hosil qilish mumkin.

Isbot. $f(x_1, \dots, x_n) \in M$ bo'lsin. Avval, $\alpha \leq \beta$ va $f(\alpha) > f(\beta)$ shartni qanoatlantiradigan qo'shmi α va β n liklar mavjudligini ko'rsatamiz. $f(x_1, \dots, x_n) \in M$ bo'lgani uchun shunday α^1 va β^1 n liklar mavjudki, $\alpha^1 \leq \beta^1$ va $f(\alpha^1) > f(\beta^1)$ shart bajariladi. Agar ular qo'shmi bo'lsa, maqsad bajariladi. Agar α^1 va β^1 lar qo'shmi bo'lmasa, ular k ta koordinatasi bilan farq qiladi. α^1 usbu koordinatalarda 0 qiymatga ega, β^1 esa 1 qiymatga ega. Bunga asoslanib, α^1 va β^1 lar orasiga $k-1$ ta turli $\alpha^2, \alpha^3, \dots, \alpha^k$ n liklarni shunday joylashtirish mumkinki $\alpha^1 \leq \alpha^2 \leq \alpha^3 \leq \dots \leq \alpha^k \leq \beta^1$

shart o'rinli bo'ladi. Ushbu qatorda yonma-yon turgan n liklar qo'shmi bo'ladi. $f(\alpha^1) > f(\beta^1)$ bo'lgani uchun, $\exists t < k$ $f(\alpha^t) > f(\alpha^{t+1})$ o'rinli. $\alpha = \alpha^t$ va $\beta = \alpha^{t+1}$ deb olamiz. Aytaylik, ular i -koordinata bo'yicha qo'shmi bo'lsin, ya'ni

$$\alpha = (e_1, \dots, e_{i-1}, 0, e_{i+1}, \dots, e_n)$$

$$\beta = (e_1, \dots, e_{i-1}, 1, e_{i+1}, \dots, e_n)$$

Quyida aniqlangan $\varphi(x)$ funksiyani qaraymiz:

$$\varphi(x) = f(e_1, \dots, e_{i-1}, x, e_{i+1}, \dots, e_n).$$

Bu $\varphi(x)$ funksiya $f(x_1, \dots, x_n) \in M$ funksiyadan 0, 1 va x funksiyalarni o'zgaruvchilar o'rniga qo'yish bilan hosil qilindi va $\varphi(x) = \bar{x}$. Haqiqatan, $\varphi(0) = f(e_1, \dots, e_{i-1}, 0, e_{i+1}, \dots, e_n) = f(\alpha) > f(\beta) = f(e_1, \dots, e_{i-1}, 1, e_{i+1}, \dots, e_n) = \varphi(1)$.

Demak $\varphi(0) = 1$ va $\varphi(1) = 0$, yani $\varphi(x) = \bar{x}$. Lemma isbotlandi.

5. Barcha chiziqli Bul funksiyalari sinfi L quyidagi sinf bo'ladi.

$$L = \{f(x_1, \dots, x_n) / f(x_1, \dots, x_n) = c_0 + c_1 \cdot x_1 + \dots + c_n \cdot x_n\}.$$

Masalan, $x, \bar{x}$ va $x_1 + x_2$ funksiyalar L sinfiga tegishli bo'ladi.

5.5-jumla. L - yopiq sinfdir.

Quyidagi lemma chiziqli bo'lmagan funksiya haqidagi lemma deb yuritiladi.

5.3-lemma. Agar $f(x_1, \dots, x_n) \in L$ bo'lsa, u holda ushbu funksiya $f(x_1, \dots, x_n)$ o'rniga qo'yish, yo'ki f funksiyaning inkorini olish yo'li bilan $x_1 \wedge x_2$ funksiyani hosil qilish mumkin.

Isbot. $f(x_1, \dots, x_n)$ funksiyaning Jeggalkin ko'phadiga yoyilmasini

$$\text{qaraymiz: } f(x_1, \dots, x_n) = \sum_{(i_1, \dots, i_n)} a_{i_1, \dots, i_n} x_1 \dots x_n.$$

Funksiya chiziqli bo'lmagani uchun ushbu ko'phadning hech bo'lmaganda bitta hadi ikkita ko'p ko'paytuvchiga ega bo'ladi. Umumiylikdan chiqmagan holda, ushbu ko'paytuvchilarning orasida x_1 va x_2 o'zgaruvchilar mavjud deb hisoblaymiz. Shunda ko'phadni quyidagi ko'rinishga keltirish mumkin:

$$\sum_{(i_1, \dots, i_n)} a_{i_1, \dots, i_n} x_1 \dots x_n = x_1 x_2 f_1(x_3, \dots, x_n) + x_1 f_2(x_3, \dots, x_n) + x_2 f_3(x_3, \dots, x_n) + f_4(x_3, \dots, x_n)$$

bu yerda $f_1(x_3, \dots, x_n) \neq 0$.

Aytaylik, $f_1(e_3, \dots, e_n) = 1$ bo'lsin. U holda

$$\alpha = f_2(e_3, \dots, e_n)$$

$$\beta = f_2(e_3, \dots, e_n) \text{ deb olamiz.}$$

$$\gamma = f_2(e_3, \dots, e_n)$$

Quyida aniqlangan $\varphi(x_1, x_2)$ funksiyani qaraymiz:

$$\varphi(x_1, x_2) = f(x_1, x_2, e_3, \dots, e_n) = x_1 x_2 + \alpha x_1 + \beta x_2 + \gamma.$$

Bu $\varphi(x_1, x_2)$ funksiya $f(x_1, \dots, x_n) \in L$ funksiyadan 0, 1, x va $\bar{x}$ funksiyalarni o'zgaruvchilar o'rniga qo'yish bilan hosil qilindi. Endi $\varphi(x_1, x_2)$ funksiya yordamida quyida aniqlangan $\psi(x_1, x_2)$ funksiyani qaraymiz:

$$\psi(x_1, x_2) = \varphi(x_1 + \beta, x_2 + \alpha) + \alpha\beta + \gamma.$$

Bu $\psi(x_1, x_2)$ funksiya $\varphi(x_1, x_2)$ funksiyadan x va $\bar{x}$ funksiyalarni o'zgaruvchilar o'rniga qo'yish va balki $\varphi(x_1, x_2)$ dan inkor qilish bilan hosil qilindi va $\psi(x_1, x_2) = x_1 \wedge x_2$. Haqiqatan,

$$\psi(x_1, x_2) = \varphi(x_1 + \beta, x_2 + \alpha) + \alpha\beta + \gamma =$$

$$= (x_1 + \beta)(x_2 + \alpha) + \alpha(x_1 + \beta) + \beta(x_2 + \alpha) + \gamma + \alpha\beta + \gamma =$$

$$= x_1 x_2 + \beta x_2 + \alpha x_1 + \alpha\beta + \alpha x_1 + \alpha\beta + \beta x_2 + \alpha\beta + \gamma = x_1 x_2.$$

Lemma isbotlandi.

Quyidagi jadval T_0, T_1, S, M va L sinflarni o'zaro turlicha ekanligini ko'rsatadi.

	T_0	T_1	S	M	L
0	+	-	-	+	+
1	-	+	-	+	+
$\bar{x}$	-	-	+	-	+

5.1-teorema(Post). $B \subseteq P_2$ funksiyalar sistemasi to'liq bo'lishi uchun B yuqoridagi beshita T_0, T_1, S, M va L sinflarning hech birining qism to'plami bo'lmastigi zarur va yetarli.

Isbot. Zaruriyigi. B to'liq sistema bo'lsin. Faraz qilaylik biror-bir $B_1 \in \{T_0, T_1, S, M, L\}$ uchun $B \subseteq B_1$. U holda $P_2 = [B] \subseteq [B_1] = B_1$. Demak $B_1 = P_2$, bu esa farazga zid. Zaruriylik isbotlandi.

Yetarililik. B funksiyalar sistemasi T_0, T_1, S, M va L sinflardan hech birining qism to'plami bo'lmasin. B funksiyalar sistemasi T_0, T_1, S, M va L sinflarning hech birining qism to'plami bo'lmaydigan, beshitadan ko'p bo'lmagan funksiyani o'z ichiga olgan B_1 qism sistema ajratish mumkin. Buning uchun B funksiyalar sistemasi T_0, T_1, S, M va L sinflariga mos ravishda tegishli bo'lmagan f_0, f_1, f_2, f_3, f_4 funksiyalarni tanlaymiz va $B_1 = \{f_0, f_1, f_2, f_3, f_4\}$ deb olamiz.

Yetarililikni uchta bosqichda isbotlaymiz.

I. Konstantalar 0 va 1 larni f_0, f_1 va f_2 funksiyalar yordamida hosil qilamiz. $f_0 \notin T_0$ bo'lgani uchun 2 ta hol bo'lishi mumkin:

$$1) f_0(1, \dots, 1) = 1. \text{ Bunda } \varphi(x) = f_0(x, \dots, x) = 1, \text{ chunki}$$

bo'lmagan to'liq qism sistemani ajratib olish mumkin.

Isbot. Agarda B to'liq bo'lsa, u holda Post teoremasiga binoan, quyidagi:

$$B_1 = \{f_0, f_1, f_s, f_m, f_i\},$$

bu yerda f_0 - nolni saqlamaydigan B sistemani funktsiyasi, f_1 - birmo saqlamaydigan B sistemani funktsiyasi, f_s - o'z-o'ziga dual bo'lmagan B sistemani funktsiyasi, f_m - monoton bo'lmagan B sistemani funktsiyasi, f_i - chiziqli bo'lmagan B sistemani funktsiyasi, to'plam to'liq bo'ladi. Ammo bu - besh elementli to'plam. $f_0 \notin T_0$ funktsiya uchun quyidagi ikki hol bo'ladi:

$$1\text{-hol. } f_0(1,1,\dots,1) = 1$$

$$2\text{-hol. } f_0(1,1,\dots,1) = 0$$

Birinchi holda $f_0(0,0,\dots,0) = f_0(1,1,\dots,1) = 1$ bo'lib, f_0 o'zi o'ziga ikkilangan emas, shu sababli f_0 ni chiqarib tashlansa bo'ladi.

Ikkinchi holda, f_0 birmo saqlamaydi, shu sababli, f_0 ni chiqarib tashlajak bo'ladi. Shunday qilib, birinchi holda $\{f_0, f_1, f_s, f_m, f_i\}$, ikkinchi holda esa $\{f_0, f_s, f_i\}$ to'liq bo'ladi.

3-natijada "to'rtta elementdan ortiq bo'lmagan" shartni "uchta elementdan ortiq bo'lmagan" sharti bilan almashirib bo'lmaydi.

Haqiqatan, quyidagi $f_0 = 1, f_1 = 0, f_m = x_1 + x_2 + x_3, f_i = x_1 \cdot x_2$ funktsiyalar to'plami Post teoremasiga binoan to'liq, chunki

$$f_0 \notin T_0, f_1 \notin T_1 \cup S, f_m \notin M, f_i \notin L.$$

Ammo,

$$\{f_0, f_m, f_i\} \subseteq T_0, \{f_0, f_1, f_i\} \subseteq T_1, \{f_0, f_1, f_i\} \subseteq M, \{f_0, f_1, f_m\} \subseteq L$$

sababli, Post teoremasiga binoan, to'liq bo'lmaydilar.

III bob bo'yicha nazorat savollari

1. Bul (mantiq algebrasi) funktsiyalarini ta'riflang.
2. Bul funktsiyalari qanday usullarda berilishi mumkin?
3. Elementar Bul funktsiyalari va ularning xossalari keltiring.
4. Bul funktsiyalar sistemasi ustida "formula" tushunchasi qanday ta'riflanadi?
5. Jegalkin ko'phadiga qanday keltiriladi?
6. "To'liqlik" va "yopiqlik" tusunchalarini ta'riflang va misollar keltiring.

$$\varphi(0) = f_0(0, \dots, 0) = 1, \quad \varphi(1) = f_0(1, \dots, 1) = 1$$

Ikkinchi konstantani f_1 funktsiyadan olamiz: $f_1(1, \dots, 1) = 0$.

$$2) \quad f_0(1, \dots, 1) = 0. \text{ Bunda } \varphi(x) = f_0(x, \dots, x) = \bar{x}, \text{ chunki}$$

$$\varphi(0) = f_0(0, \dots, 0) = 1, \quad \varphi(1) = f_0(1, \dots, 1) = 0.$$

Endi biz $\bar{x}$ funktsiyaga egamiz va $f_s(f_s \notin S)$ dan 5.1-lemmaga asosan konstantani hosil qilishimiz mumkin. $\bar{x}$ funktsiyaga ega bo'lganimiz uchun ikkinchi konstantani ham topamiz. Ikki holda ham 0 va 1 konstantalarni hosil qildik.

II. 5.2-lemmaga asosan, 0,1 va $f_m(f_m \notin M)$ funktsiyalar yordamida $\bar{x}$ funktsiyani hosil qilamiz.

III. 5.3-lemmaga asosan, 0,1, xva $\bar{x}$ funktsiyalar yordamida $x_1 \wedge x_2$ funktsiyani hosil qilamiz.

Shunday qilib, $\bar{x}$ va $x_1 \wedge x_2$ funktsiyalarni B_1 ustida formula ko'rinishida ifodaladik. 4.1-teoremaga ko'ra B_1 - to'liq sistema. Yetarlilik isbotlandi.

Teorema isbotlandi.

Post teoremasidan kelib chiqadigan natijalarga o'z e'tiborimizni jalb etaylik. Zeroki, har bir teoremaning mohiyati undan kelib chiqadigan natijalar bilan o'lganadi. Quyida biz Post teoremasidan kelib chiqadigan uch natija ustida o'xtalamiz.

5.2-ta'rif. Bizga, $B \subseteq P_2$ berilgan bo'lsin.

B - bir kam to'liq deyiladi, agarda

1) B to'liq bo'lmasa, ya'ni $[B] \neq P_2$;

2) ixtiyoriy $f \in P_2 \setminus B$ uchun $[B \cup \{f\}] = P_2$ bo'lsa.

5.1-natija. $B \subseteq P_2$ birkam to'liq bo'lishi uchun $B \in \{T_0, T_1, S, M, L\}$ bo'lishi zarur va yetarli.

Zarurligi. Faraz qilaylik, B birkam to'liq bo'lsin. U holda Post teoremasiga binoan, biror-bir $B_1 \in \{T_0, T_1, S, M, L\}$ uchun $B \subseteq B_1$ bo'ladi. Aytaylik, $B \neq B_1$ bo'lsin. U holda $f \in B_1 \setminus B$ ni qaraymiz. B ning bir kam to'liqligiga binoan, $B \cup \{f\}$ to'liq bo'ladi.

$B \cup \{f\} \subseteq B_1 \Rightarrow [B \cup \{f\}] \subseteq [B_1] = B_1$. Bu esa, $P_2 \neq B_1$ ga zid. Demak, $B = B_1$

Yetarliligi. T_0, T_1, S, M va L sinflarni o'zaro turli ekanligi va Post teoremasidan ularning bir kam to'liq ekanligi kelib chiqadi.

5.2-natija. To'liq bo'lmagan ixtiyoriy yopiq sinf T_0, T_1, S, M va L sinflardan birining qismi bo'ladi.

5.3-natija. Ixtiyoriy to'liq sistemadan to'rtta elementdan ortiq

7. To'liq sistemalarga misollar keltiring.
8. M, L sinflarni aniqlang.
9. T_0, T_1, S sinflarning yopiqqligini ko'rsing.
10. Bul funksiyalarini minimallashtirish muammosini izohlang.
11. To'liqlik haqida Post teoremasining tatbiqlarini keltiring.

IV BOB. MULOHAZALAR HISOBI

1-§. FORMAL AKSIOMATIK NAZARIYA

Matematikada aksiomatik metod eramizdan oldin qadimgi, yunon matematiklarining ishlarida paydo bo'lgan. Ammo aksiomatik metod XIX asrda rus matematigi N.I.Lobachevskiy tomonidan noevklid geometriyasining kashf etilishi bilan o'zining alohida yo'nalish sifatida yangi rivojlanish pog'onasiga o'tdi. Shunday qilib, aksiomatik metod matematik nazariyalarni qurish va o'rganishda kuchli apparat ekanligi XIX asr matematiklari tomonidan to'la-to'kis e'tirof etildi va bu apparat matematikada keng ko'lamda qo'llana boshladi.

Mulohazalar algebrasini o'rganishimizda, rostlik jadvali orqali ko'pgina savollarga javob olgan edik. Mantiqning ba'zi qiyin masalalarini ushbu metod bilan hal qilish mumkin bo'lmagani sababli, biz endi aksiomatik metodni qo'llaymiz va aynan rost formulalar to'plamini deduktiv sistema yordamida aniqlaymiz. Boshqacha aytganda, biz «dastlabki» aynan rost formulalar sifatida mulohazalar hisobi aksiomalarini aniqlaymiz va shu aksiomalaridan xuddi shunday formulalarni keltirib chiqarish mumkin bo'ladigan keltirib chiqarish qoidalarini ifodalaymiz. Bunday qoidalar mantiqqa xizmat qilib, keltirib chiqarish jarayonini sof mexanik hisoblashlarga aylantirgani uchun ham mulohazalar hisobi atamasi paydo bo'lgan.

Endi esa formal aksiomatik nazariyani ifodalashga o'taylik.

Agar quyidagi shartlar bajarilsa, u holda L formal (aksiomatik) nazariya aniqlangan hisoblanadi:

- (1) Sanoqli simvollar to'plami - L nazariyaning simvollari berilgan bo'lishi kerak. Bu holda, L nazariyaning chekli simvollarining ixtiyoriy ketma-ketligi L ning ifodasi deyiladi.
- (2) L nazariyaning formulalari deb ataluvchi L ning ifodalari to'plami berilgan bo'lishi kerak. Odatda, berilgan ifodaning formula bo'lish-bo'lmashini aniqlovchi effektiv jarayon beriladi.
- (3) L nazariyaning aksiomalari deb ataluvchi formulalar majmuasi to'plami ajratilgan bo'lishi kerak. Ko'p hollarda L nazariyaning berilgan formulasi aksioma bo'lish yoki bo'lmashini effektiv aniqlash mumkin bo'ladi; bu holda

L - effektiv aksiomalashtirilgan yoki aksiomatik nazariya deyiladi.

- (4) Formularlar orasida keltirib chiqarish qoidalari deb ataluvchi chekli $R_1, \dots, R_n$, munosabattar ketma-ketligi berilgan bo'lishi kerak. Har bir R_j uchun shunday musbat butun j soni topiladiki, j ta

formulardan iborat har qanday to'plam uchun hamda ixtiyoriy F formula uchun, berilgan j ta formulalar F formula bilan R_i munosabatda bo'ladimi, degan savol effektiv xal etilishi kerak. Agar bu savolga "ha" deb javob olinsa, u holda F formula berilgan j ta formulalarning R_i qoidasi bo'yicha bevosita natijasi deyiladi.

Agar $F_1, \dots, F_n$ formulalar ketma-ketligi berilgan bo'lib, har qanday i uchun ($1 \leq i \leq n$) F_i formula yoki aksioma bo'lsa, yoki o'zidan oldingi qandaydir formulalarning bevosita natijasi bo'lsa, u holda berilgan formulalar ketma-ketligi L da keltirib chiqarish deyiladi.

Agar L da keltirib chiqarish mavjud bo'lib, bu keltirib chiqarishning oxirgi formulasi F formula bilan ustma-ust tushsa, u holda F formula L nazariyaning teoremasi deyiladi; bunday keltirib chiqarish F formulaning keltirib chiqarishi deyiladi (berilgan nazariyaga nisbatan).

Hatto, effektiv aksiomalashirilgan L nazariyada ham "teorema" tushunchasi effektiv bo'lishi shart emas, chunki umuman olganda, berilgan formulaning L da keltirib chiqarilishi mavjudligini aniqlovchi effektiv algoritim mavjud bo'lmasligi ham mumkin.

Bunday algoritim mavjud bo'lgan nazariya yechiluvchan nazariya, aks holda esa yechilmaydigan nazariya deyiladi.

Biroz oldinga o'tib shuni aytish mumkinki, mulohazalar hisobi uchun qurilgan L formal aksiomatik nazariya yechiluvchan nazariya, tor ma'nodagi predikatlal hisobi nazariyasi esa yechilmaydigan nazariyadir.

F formula L nazariyada formulalar to'plami Γ ning mantiqiy natijasi (mulohazalar hisobida mantiqiy natija) bo'lishi uchun shunday $F_1, \dots, F_n$ formulalar ketma-ketligi mavjud bo'lishi kerakki, bunda F_n formula F dan iborat bo'lib, ixtiyoriy i ($1 \leq i \leq n$) uchun F_i formula yoki aksioma, yoki Γ to'plamning elementi, yoki birorta keltirib chiqarish qoidasi orqali o'zidan oldingi formulalarning bevosita natijasi bo'lishi zarur va yetarlidir. Bunday formulalar ketma-ketligi Γ formulalar to'plamidan F ning keltirib chiqarilishi deyilib, Γ ning elementlari esa, keltirib chiqarish gipotenuzalari deyiladi.

Quyaylik uchun, « F formula - Γ formulalar to'plamning natijasi» degan tasdiqni $\Gamma \vdash F$ ko'rinishida yozamiz.

Agar Γ chekli to'plam bo'lsa, ya'ni $\Gamma = \{F_1, \dots, F_n\}$, u holda $\{F_1, \dots, F_n\} \vdash F$ yozuvni $F_1, \dots, F_n \vdash F$ ko'rinishda yozamiz. Agar $\Gamma = \emptyset$, bo'lsa, u holda $\Gamma \vdash F$ yozuv F formula L da teorema bo'lganda va faqat shu holdagina o'rinni bo'ladi. Odatda, $\emptyset \vdash F$ yozuv o'rni, $\vdash F$ ko'rinishda yoziladi. Shunday qilib, $\vdash F$ yozuv « F formula L da teoremadir» degan tasdiqning qisqartirilganidir.

Aniqlangan $\vdash_L$ -keltirib chiqarilishining ba'zi xossalari ko'rib o'taylik.

1-xossa. Agar $\Gamma \subseteq \Delta$ va $\Gamma \vdash F$ bo'lsa, u holda $\Delta \vdash F$ bo'ladi.

Haqiqatan ham, $\Gamma \vdash F$ deganda, quyidagini tushunamiz: shunday $F_1, \dots, F_k$ ketma-ketlik mavjudki, bunda F_n formula F dan iborat bo'lib, ixtiyoriy i ($1 \leq i \leq n$) uchun F_i formula yoki aksioma yoki Γ ning elementi, yoki o'zidan oldingi formulalarning, birorta keltirib chiqarish qoidasi orqali hosil qilingan, bevosita natijasidir.

Agar $F_1, \dots, F_n$ formulalar Γ to'plamga tegishli bo'lsa, $\Gamma \subset \Delta$ bo'lgani uchun $F_1, \dots, F_n$ lar Δ ga ham tegishli bo'ladi.

Bu esa $\Delta \vdash F$ ekanini bildiradi.

2-xossa. $\Gamma \vdash F$ bo'lishi uchun Γ ning qandaydir chekli Δ qism to'plami topilib, $\Delta \vdash F$ bo'lishi zarur va yetarlidir.

3-xossa. Agar $\Delta \vdash F$ bo'lib Δ to'plamning ixtiyoriy G elementi uchun $\Gamma \vdash F$ bo'lsa, u holda $\Gamma \vdash F$ bo'ladi.

Ikkinchi va uchinchi xossalarning iboti ham xuddi birinchi xossadagidek bevosita $\vdash$ ning ta'rifidan kelib chiqadi.

$\vdash$ ning bu uchta xossasidan kelajakda juda ko'p bor foydalanamiz.

2-§. MULOHAZALAR HISOBI UCHUN AKSIOMALAR SISTEMASI

Biz endi mulohazalar hisobining L aksiomatik nazariyasini kiritamiz.

(1) L ning simvollari sifatida $\neg, \rightarrow, \wedge, \vee, \rightarrow, \rightarrow, \rightarrow$ va butun musbat indeksli $X, \dots$ propositional harflarni olamiz: $X_1, X_2, X_3, \dots$

Bu yerda $\neg$ va $\rightarrow$ lar primitiv bog'lovchilar deyiladi. Mulohazalar hisobining muhim tushunchasi hisoblangan "formula" tushunchasini kiritamiz.

(2) (a) Barcha propositional harflar formulalaridir;

(b) agar F va G lar formulalar bo'lsa, u holda $\neg F, (F \rightarrow G)$ lar ham formulalaridir.

(3) L nazariyaning F, G, H formulalari qanday bo'lishidan qat'i nazar quyidagi formulalar L ning aksiomalaridir:

$$(A_1) (F \rightarrow (G \rightarrow F));$$

$$(A_2) ((F \rightarrow (G \rightarrow H)) \rightarrow ((F \rightarrow G) \rightarrow (F \rightarrow H)));$$

$$(A_3) ((\neg G \rightarrow \neg F) \rightarrow (F \rightarrow G)).$$

teorema ekanining isbotlanishi kerak bo'lgan formula bilan ustma-ust tushdi.

Quyidagi teorema gipotezalardan ko'p uchraydigan formulalarni keltirib chiqarishga imkon beradi.

2.1-teorema (Deduksiya teoremasi). Agar Γ - formulalar to'plami, F va G lar esa formulalar bo'lib, $\Gamma \cup \{F\} \vdash G$ bo'lsa, u holda $\Gamma \vdash F \rightarrow G$ bo'ladi. Xususan, agar $F \vdash G$ bo'lsa, u holda $\vdash F \rightarrow G$ bo'ladi.

Isbot. Faraz qilaylik, $F_1, \dots, F_n$ ketma-ketlik $\Gamma \cup \{F\}$ dan G ni keltirib chiqarish bo'lib, $F_n = G$ bo'lsin. i ($1 \leq i \leq n$) bo'yicha induksiya metodidan foydalanib, $\Gamma \vdash F \rightarrow F_i$ ekanini isbotlaymiz.

$i=1$ bo'lsin. U holda F_1 formula G ni $\Gamma \cup \{F\}$ dan keltirib chiqarishi bo'ladi. U holda, ma'lumki F_1 formula yo aksioma, yoki Γ ning elementi, yoki F bilan ustma-ust tushadi.

$F_1 \rightarrow (F \rightarrow F_1)$

ifoda (A_1) aksioma sxemasiga ko'ra aksiomadir. Shuning uchun, dastlabki ikk holda quyidagi ketma-ketlik $F \rightarrow F_1$ ning Γ dan keltirib chiqarilishi bo'ladi:

$$(1) F_1$$

$$(2) F_1 \rightarrow (F \rightarrow F_1) \quad ((A_1) \text{ga ko'ra aksioma})$$

$$(3) F \rightarrow F_1 \quad ((1), (2) \text{ga MP qo'llandi})$$

ya'ni, (dastlabki ikki holda) (1), (2), (3) ketma-ketlik $F \rightarrow F_1$ formulaning Γ to'plamdan keltirib chiqarilishi bo'ladi.

Eslatma. Uchinchi holda $F \rightarrow F_i$ formulaning Γ dan keltirib chiqarilishi 2.1-lemmaning isbotida qurilgan formulalar ketma-ketligidan iborat.

Shunday qilib, $i=1$ bo'lgan hol isbotlandi.

Endi faraz qilaylik ixtiyoriy $k < i$ bo'lgan holda $\Gamma \vdash F \rightarrow F_k$ bo'lsin. F_i uchun quyidagi to'rtta hol bo'lishi mumkin:

F_i aksioma, yoki $F_i \in \Gamma$, yoki F_i formula F bo'ladi, yoki F_i formula qandaydir F_j va F_m , bu yerda $j < i$, $m < i$, formulalardan MP qoidasi bo'yicha kelib chiqadi va F_m formula $F_j \rightarrow F_i$ ko'rinishda bo'ladi.

Dastlabki uchta holda $\Gamma \vdash F \rightarrow F_i$ ekani xuddi $i=1$ dagidek isbotlanadi. Oxirgi holda esa $\Gamma \vdash F \rightarrow F_j$ va $\Gamma \vdash F \rightarrow (F_j \rightarrow F_i)$ larga asoslangan induktiv farazni qo'llaymiz. (A_2) aksioma sxemasiga asosan

(4) L nazariyaning "Modus ponens" deb ataluvchi, yagona keltirib chiqarish qoidasi bo'lib, u quyidagicha: F va $F \rightarrow G$ formulalarning bevosita natijasi G dir. Bu qoidani qisqacha MP ko'rinishida belgilaymiz. Xuddi mulohazalar algebra-sigidek qavslarni soddalashtirishga kelishib olaylik.

L nazariyaning cheksiz aksiomalari to'plami faqat yuqoridagi $(A_1), (A_2), (A_3)$ aksiomalarni o'z ichiga oladi.

Har bir formulaning aksioma bo'lish yoki bo'lmasligini osongina tekshirish mumkin va shuning uchun L effektiv aksiomalashtirilgan nazariyadir.

Bizning maqsadimiz L sistemaning barcha teoremlari sinfi, mulohazalar algebra-sining barcha tautologiyalari sinfi bilan ustma-ust tushishidir.

Boshqa bog'lovchilarni quyidagicha aniqlaymiz:

$$(D_1) (F \wedge G) \text{ formula } \vdash (F \rightarrow \neg G) \text{ ekanini;}$$

$$(D_2) (F \vee G) \text{ formula } (\neg F \rightarrow G) \text{ ekanini;}$$

$$(D_3) (F \leftrightarrow G) \text{ formula } (F \rightarrow G) \wedge (G \rightarrow F)$$

ekanini bildiradi.

Bu ta'riflarning ma'nosi, masalan (D_1) da, F va G formulalar qanday bo'lganda ham $(F \wedge G)$ ifoda $\neg(F \rightarrow \neg G)$ formulaning qisqartirilgan ifodasi ekanini bildiradi.

2.1-lemma $\vdash (F \rightarrow F)$, bu yerda F ixtiyoriy formuladir.

Isbot. L nazariyada $F \rightarrow F$ formulani keltirib chiqarishini quramiz.

$$(1) (F \rightarrow (F \rightarrow F)) \rightarrow F \rightarrow (F \rightarrow F) \rightarrow (F \rightarrow F) \quad ((A_2) \text{ aksioma sxemasi})$$

$$(2) F \rightarrow ((F \rightarrow F) \rightarrow F) \quad ((A_4) \text{ aksioma sxemasi})$$

$$(3) (F \rightarrow (F \rightarrow F)) \rightarrow (F \rightarrow F) \quad ((1) \text{ va } (2) \text{ ga MP qo'llandi})$$

$$(4) F \rightarrow (F \rightarrow F) \quad ((A_4) \text{ aksioma sxemasi})$$

$$(5) F \rightarrow F \quad ((3) \text{ va } (4) \text{ ga MP qo'llandi})$$

Shunday qilib, biz (1), (2), (3), (4), (5) formulalardan iborat chekli ketma-ketlikni qurdik. Bunda har bir formula yo aksioma, yoki o'zidan oldingi formulalardan MP qoidasi bo'yicha hosil qilindi va oxirgi formula

$$\vdash ((F \rightarrow (F_j \rightarrow F_i)) \rightarrow ((F \rightarrow F_j) \rightarrow (F \rightarrow F_i)))$$

ga ega bo'lamiz. Bularidan esa ikki marta MP qoidasini qo'llab, avval $\vdash (F \rightarrow F_j) \rightarrow (F \rightarrow F_i)$ ni, so'ngra $\Gamma \vdash F \rightarrow F_i$ ni hosil qilamiz. Shunday qilib, induksiya metodi bo'yicha $i = n$ bo'lgan hol ham isbotlandi.

2.1-natija. Agar $\Gamma \vdash F \rightarrow G$ bo'lsa, u holda $\Gamma \cup \{F\} \vdash G$ bo'ladi.

Isbot. Faraz qilaylik $F_1, \dots, F_n$ ketma-ketlik $F \rightarrow G$ formulaning Γ dan keltirib chiqarilishi bo'lsin. U holda keltirib chiqarishning ta'rifi asosan F_n formula $F \rightarrow G$ dan iboratdir. Endi esa, G ning $\Gamma \cup \{F\}$ dan keltirib chiqarilishini quramiz:

$$F_1, F_2, \dots, F_n = F \rightarrow G, \quad F = F_{n+1}$$

Endi, F_n va F_{n+1} larga MP qoidasini qo'llab, G ga ega bo'lamiz. Bu esa $\Gamma \cup \{F\}$ dan G ning keltirib chiqarilganini ko'rsatadi.

2.2-natija. L nazariyaning ixtiyoriy F, G, H formulalari uchun quyidagilar o'rinlidir:

$$(a) F \rightarrow G, G \rightarrow H \vdash F \rightarrow H$$

$$(b) F \rightarrow (G \rightarrow H), G \vdash F \rightarrow H$$

Isbot. Masalan (b) ni isbotlaylik.

- (1) $F \rightarrow (G \rightarrow H)$ gipoteza
- (2) G gipoteza
- (3) F gipoteza
- (4) $G \rightarrow H$ (1) va (3) lar MP qo'llandi.
- (5) H (2) va (4) lar MP qo'llandi.

Demak, $F \rightarrow (G \rightarrow H), G, F \vdash H$

Bunga deduksiya teoremasini qo'llab

$$F \rightarrow (G \rightarrow H), G \vdash F \rightarrow H$$

(a) bandning isboti mustaqil bajarish uchun o'quvchi e'tiboriga havola etiladi.

3-§. L NAZARIYANING ASOSIY KELTIRIB CHIQRILADIGAN FORMULALARI

3.1-teorema. L nazariyaning ixtiyoriy F, G formulalari uchun quyidagi formulalar L ning teoremlaridir:

- (a) $\vdash G \rightarrow G$;
- (b) $G \rightarrow \vdash G$;
- (c) $\vdash F \rightarrow (F \rightarrow G)$;

$$(d) (F \rightarrow G) \rightarrow \vdash (G \rightarrow \vdash F);$$

$$(e) F \rightarrow \vdash (G \rightarrow \vdash (F \rightarrow G));$$

$$(f) \vdash (F \rightarrow F) \rightarrow F;$$

$$(g) (\vdash G \rightarrow \vdash F) \rightarrow (\vdash (G \rightarrow F) \rightarrow G);$$

$$(h) (F \rightarrow G) \rightarrow (\vdash F \rightarrow G) \rightarrow G.$$

Isbot:

$$(a) \vdash \vdash G \rightarrow G$$

(1) $\vdash G$ gipoteza

(2) $\vdash G \rightarrow (\vdash \vdash G \rightarrow \vdash G) \rightarrow \vdash G$ (A_1) aksioma sxemasi;

(3) $\vdash G \rightarrow \vdash G \rightarrow \vdash G$; (1) va (2) ga MP qo'llandi;

(4) $\vdash (\vdash G \rightarrow \vdash G) \rightarrow \vdash G \rightarrow \vdash (\vdash G \rightarrow \vdash G)$ (A_3) aksioma sxemasi;

(5) $\vdash G \rightarrow \vdash (\vdash G \rightarrow \vdash G)$ (3) va (4) ga MP qo'llandi;

(6) $\vdash G \rightarrow \vdash (\vdash G \rightarrow \vdash G) \rightarrow (\vdash G \rightarrow \vdash G)$ (A_3) sxemasi;

(7) $\vdash G \rightarrow \vdash G \rightarrow G$ (5) va (6) ga MP qo'llandi;

(8) $\vdash G \rightarrow \vdash G \rightarrow \vdash G$ (A_1) aksioma sxemasi;

(9) $\vdash G \rightarrow G$ 2.2-natija a) ni (8) va (7) qo'llashdan kelib chiqadi.

(10) G (1) va (9) ga MP qo'llandi;

Demak, $\vdash \vdash G \vdash G$ hosil bo'ldi. Bunga deduksiya teoremasini

qo'llasak,

$$\vdash \vdash G \rightarrow G$$

(b) $\vdash G \rightarrow \vdash G$.

(1) $\vdash \vdash G \rightarrow \vdash G$ (a) punkt;

(2) $\vdash \vdash G \rightarrow \vdash G \rightarrow (G \rightarrow \vdash G)$

(A_3) aksioma sxemasi;

(3) $G \rightarrow \vdash G$ (1) va (2) ga MP qo'llandi;

Demak, $\vdash G \rightarrow \vdash G$ hosil bo'ladi.

(c) $\vdash \vdash F \rightarrow (F \rightarrow G)$.

(1) $\vdash F$ gipoteza;

(2) F gipoteza.

(3) $\vdash F \rightarrow (\vdash G \rightarrow \vdash F)$ (A_1) aksioma sxemasi;

(4) $\vdash G \rightarrow \vdash F$

(5) $\vdash G \rightarrow \vdash F \rightarrow (F \rightarrow G)$ (A_3) aksioma sxemasi;

(6) $F \rightarrow G$ (4) va (5) ga MP qo'llandi;

(7) G (2) va (6) ga MP qo'llandi;

Shunday qilib, $\neg F, F \vdash G$, ga ikki marta deduksiya teoremasini qo'llasak, $\vdash \neg F \rightarrow (F \rightarrow G)$ hosil bo'ladi.

$$(d) \vdash (F \rightarrow G) \rightarrow (\neg G \rightarrow \neg F).$$

(1) $F \rightarrow G$ gipoteza.

(2) $G \rightarrow \neg G$ (b) punkt;

(3) $\neg F \rightarrow F$ (a) punkt;

(4) $\neg F \rightarrow G$ (1) va (3) ga 2.2-natija (a);

(5) $\neg F \rightarrow \neg G$ (2) va (4) ga 2.2-natija (a);

(6) $(\neg F \rightarrow \neg G) \rightarrow (\neg G \rightarrow \neg F)$ (A_3) aksioma sxemasi;

(7) $(\neg G \rightarrow \neg F)$

Demak, $(F \rightarrow G) \vdash (\neg G \rightarrow \neg F)$ dan deduksiya teoremasiga asosan

$\vdash (F \rightarrow G) \rightarrow (\neg G \rightarrow \neg F)$ ni hosil qilamiz.

$$(e) \vdash F \rightarrow (\neg G \rightarrow \neg F).$$

Ma'lumki, $F, F \rightarrow G \vdash G$ o'rinnidir. Bunga ikki marta deduksiya teoremasini qo'llasak: $\vdash F \rightarrow ((F \rightarrow G) \rightarrow G)$ ni hosil qilamiz.

$((F \rightarrow G) \rightarrow G) \rightarrow (\neg G \rightarrow \neg(F \rightarrow G))$ (d) punkt sxemasi;

Oxirgi ikki ifodaga 2.2-natija (a) ni qo'llab, $\vdash F \rightarrow (\neg G \rightarrow \neg(F \rightarrow G))$ ni hosil qilamiz.

Xususan, bu G ning o'rniga F ni, F ning o'rniga esa $\neg F$ ni qo'yib,

$$(e) \vdash \neg F \rightarrow (\neg F \rightarrow \neg(F \rightarrow F))$$

ni ham hosil qilishimiz mumkin.

$$(f) \vdash (\neg F \rightarrow F) \rightarrow F.$$

(1) $\neg F \rightarrow (\neg F \rightarrow \neg(F \rightarrow F))$ (e) punkt;

(2) $(\neg F \rightarrow \neg(F \rightarrow \neg(F \rightarrow F))) \rightarrow ((\neg F \rightarrow \neg F) \rightarrow (\neg F \rightarrow \neg(F \rightarrow F)))$ (A_2) aksioma sxemasi;

3. MP (1, 2) $(\neg F \rightarrow \neg F) \rightarrow (\neg F \rightarrow \neg(F \rightarrow F))$ (1) va (2) ga MP qo'llandi;

(4) $\neg F \rightarrow \neg F$ 2.1-lemmaga asosan;

(5) $\neg F \rightarrow (\neg F \rightarrow \neg F)$ (3) va (4) ga MP qo'llandi;

(6) $(\neg F \rightarrow \neg(F \rightarrow F)) \rightarrow ((\neg F \rightarrow F) \rightarrow F)$ (A_3) aksioma sxemasi;

(7) $(\neg F \rightarrow F) \rightarrow F$ (5) va (6) ga MP qo'llandi;

$$(g) \vdash (\neg G \rightarrow \neg F) \rightarrow ((\neg G \rightarrow F) \rightarrow G)$$

(1) $\neg G \rightarrow \neg F$ gipoteza;

(2) $\neg G \rightarrow F$ gipoteza;

(3) $(\neg G \rightarrow \neg F) \rightarrow (F \rightarrow G)$ (A_3) aksioma sxemasi;

(4) $F \rightarrow G$ (1) va (3) ga MP qo'llandi;

(5) $\neg G \rightarrow G$ (a) punkt;

(6) $(\neg G \rightarrow G) \rightarrow G$ (f) punkt;

(7) G (5) va (6) ga MP qo'llandi;

Endi esa, $\neg G \rightarrow \neg F, \neg G \rightarrow F, \vdash G$ ga ikki marta deduksiya teoremasini qo'llasak.

$$\vdash (\neg G \rightarrow \neg F) \rightarrow ((\neg G \rightarrow F) \rightarrow G).$$

$$(h) \vdash (F \rightarrow G) \rightarrow ((\neg F \rightarrow G) \rightarrow G).$$

(1) $F \rightarrow G$ gipoteza

(2) $\neg F \rightarrow G$ gipoteza

(3) $(F \rightarrow G) \rightarrow (\neg G \rightarrow \neg F)$ (d) punkt

(4) $\neg G \rightarrow \neg F$ (1) va (3) ga MP qo'llandi;

(5) $\neg G \rightarrow G$ (2) va (4) ga 2.2-natija (a) qo'llandi;

(6) $(\neg G \rightarrow G) \rightarrow G$ (f) punkt

(7) G (5) va (6) ga MP qo'llandi;

Shunday qilib, $F \rightarrow G, \neg F \rightarrow G, \vdash G$, ni hosil qildik. Bunga ikki marta deduksiya teoremasini qo'llasak:

$$\vdash (F \rightarrow G) \rightarrow ((\neg F \rightarrow G) \rightarrow G)$$
 kelib chiqadi.

Misolalar. Quyidagi formulalar L nazariyaning teoremlari bo'lishini isbotlang.

$$1. ((F \rightarrow G) \rightarrow F) \rightarrow F.$$

$$2. F \rightarrow (G \rightarrow (\neg(F \rightarrow \neg G))).$$

$$3. F \rightarrow (G \rightarrow H) \vdash G \rightarrow (F \rightarrow H).$$

$$4. \neg(F \rightarrow \neg G) \rightarrow G.$$

$$5. G \rightarrow (\neg G \rightarrow \neg G).$$

4-§. L NAZARIYA UCHUN GYODELNING TO'LIQLIK HAQIDAGI TEOREMASI

Quyidagi lemma har bir tautologiyaning teorema bo'lishini isbotlashda qo'llaniladi.

4.1-lemma. Faraz qilaylik, F formula $X_1, \dots, X_k$ -lar esa F formula tarkibiga kiruvchi propositsional harflar bo'lsin va bundan tashqari, $X_1, \dots, X_k$ lar uchun rostlik (chin) qiymatlarining qandaydir taqsimoti berilgan bo'lsin. X_i orqali agar X_i rost qiymat qabul qilsa, X_i ni, agar

X_1 yolg'on qiymat qabul qilsa $\lceil X_1$ belgilaymiz. Xuddi shunday F' orqali agar shu taqsimotda F formula rost qiymat qabul qilsa F ni, agar F formula yolg'on qiymat qabul qilsa $\lceil F$ ni belgilaylik. U holda

$$X_1, X_2, \dots, X_k \vdash F.$$

Agar, masalan, F formula $(\lceil X_1 \rightarrow X_2)$ ko'rinishda bo'lsa, u holda

X_1	X_2	$\lceil X_1 \rightarrow X_2$
yo	yo	yo
yo	ch	ch
ch	yo	ch
ch	ch	ch

rostlik jadvalining har bir satr uchun 4.1-lemma ularga mos kelgan keltirib chiqarishni bildiradi.

Xususan, uchinchi satr uchun

$$X_2, \lceil X_3 \vdash (\lceil X_1 \rightarrow X_2),$$

to'rtinchi satr uchun esa

$$\lceil X_2, \lceil X_3 \vdash \lceil (\lceil X_1 \rightarrow X_2)$$

tasdiqlar mos keladi.

Isbot. Isbot F formulaning tarkibiga kiruvchi primitiv bog'lovchilar soni n bo'yicha olib boriladi (tabiiyki, F formula soddalashtirishsiz yozilgan deb faraz qilamiz).

Agar $n=0$ bo'lsa, u holda F formula X_1 propositsional harf ko'rinishida, lemmaning tasdig'i esa $X_1 \vdash X_1$ va $\lceil X_1 \vdash \lceil X_1$ ko'rinishda bo'ladi.

Endi esa, faraz qilaylik, lemma barcha $j < n$ lar uchun o'rinli bo'lsin.

1a-hol. F formula $\lceil G$ ko'rinishda bo'lsin. G ning tarkibiga kiruvchi primitiv bog'lovchilar soni n dan kichikdir.

Rostlik qiymatlarining berilgan taqsimotida G rost qiymat qabul qilsin. U holda F yolg'on qiymat qabul qiladi. Shunday qilib, G' formula G , ko'rinishda, F' formula esa $\lceil F$ ko'rinishda bo'ladi. Induksiya farazi bilan $X_1, \dots, X_n \vdash G$ ga ega bo'lamiz.

3.1-teoremaning (b) punktiga va MP qoidasiga asosan, $X_1, \dots, X_n \vdash$

$\lceil G$ kelib chiqadi. Ammo $\lceil G$ esa, F' ni bildiradi.

1b-hol. G rost qiymat qabul qilsin. U holda G' formula $\lceil G$, bo'lib, F' esa F bilan ustma-ust tushadi. Induksiya faraziga asosan $X_1, \dots, X_n \vdash \lceil G$ hosil bo'ladi. $\lceil G$ formula esa F' dan iborat bo'lgani uchun bu hol ham isbotlandi.

2-hol. F formula $(G \rightarrow H)$ ko'rinishda bo'lsin. U holda G va H lar tarkibiga kiruvchi primitiv bog'lovchilar soni F dagi bog'lovchilar sonidan kichik.

Shuning uchun induksiya faraziga asosan:

$$X_1, \dots, X_n \vdash G$$

va

$$X_1, \dots, X_n \vdash H.$$

larga ega bo'lamiz.

2a-hol. G rost qiymat qabul qilsin. U holda F' formula F va G' formula $\lceil G$ ko'rinishga ega bo'ladi. Shunday qilib, $X_1, \dots, X_n \vdash \lceil G$ ga

va 3.1-teorema (c) punktga asosan:

$$X_1, \dots, X_n \vdash G \rightarrow H$$

hosil bo'ladi. $G \rightarrow H$ formula F bo'lgani uchun, bu hol ham isbotlandi.

2b-hol. H rost qiymat qabul qilsin. U holda F formula ham rost qiymat qabul qiladi va H' formula H va F' formula F ko'rinishga ega bo'ladi. $X_1, \dots, X_n \vdash H$ dan va (A): $(H \rightarrow (G \rightarrow H))$ aksiomadan

$$X_1, \dots, X_n \vdash G \rightarrow H$$

ni hosil qilamiz. $G \rightarrow H$ esa F' dan iboratdir.

2s-hol. G rost va H yolg'on qiymat qabul qilsin. U holda F' formula yolg'on qiymat qabul qiladi va u $\lceil F$ ko'rinishda bo'ladi, G' esa G va H' formula $\lceil H$ ko'rinishda bo'ladi.

$$X_1, \dots, X_n \vdash G$$

va $X_1, \dots, X_n \vdash \lceil H$ larga ega bo'lamiz.

Bu yerda 3.1-teorema (e) punktga asosan, $X_1, \dots, X_n \vdash \lceil (G \rightarrow H)$ hosil bo'ladi. $\lceil (G \rightarrow H)$ formula esa F' dan iboratdir.

4.1-teorema. L nazariyaning har qanday teoremasi tautologiya bo'ladi.

Isbot. L nazariyaning har bir aksiomasi tautologiya bo'lishini osongina tekshirib ko'rish mumkin. Ravshanki, MP qoidasini tautologiyalarga qo'llash natijasida hosil bo'lgan formulalar ham tautologiya bo'ladi. Demak, L nazariyaning har qanday teoremasi tautologiya bo'lar ekan.

4.2-teorema. (Gyodelning to'liqlik haqidagi teoremasi).

Agar F formula L nazariyada tautologiya bo'lsa, u holda u L nazariyaning teoremasi bo'ladi.

Isbot (Kalmar). Faraz qilaylik, F formula tautologiya va $X_1, \dots, X_n$ lar F tarkibiga kiruvchi propositsional harflar bo'lsin. $X_1, \dots, X_n$ harflarning har bir chinlik taqsimoti uchun 4.1-lemma. ga asosan

$$X_1, \dots, X_n \vdash F.$$

ga ega bo'lamiz, chunki F tautologiya bo'lgani uchun F formula F dan iboratdir. Shuning uchun, X_n rost qiymat qabul qilsa,

$$X_1, \dots, X_{n-1}, X_n \vdash F \text{ ga,}$$

X_n yolg'on qiymat qabul qilganda esa

$$X_1, \dots, X_{n-1} \vdash X_n \rightarrow F \text{ ga}$$

ega bo'lamiz. Bularga deduksiya teoremasini qo'llab,

$$X_1, \dots, X_{n-1} \vdash X_n \vdash F.$$

$$X_1, \dots, X_{n-1}, \vdash X_n \rightarrow F.$$

larni hosil qilamiz.

3.1-teorema (h) punktga asosan

$$X_1, \dots, X_{n-1} \vdash F.$$

ni hosil qilamiz.

Xuddi shu jarayonni takrorlab, X_{n-1} ni ham yo'qotish mumkin. Umuman n qadamda keyin esa biz $\vdash F$ ga ega bo'lamiz.

4.1-natija. Agar G ifoda $\neg, \rightarrow, \wedge, \vee, \leftrightarrow$ belgilarni o'z ichiga olsa va L nazariyaning qandaydir F formulasining soddalashirilgani ($D_1 - D_3$) ta'riflarga qarag'anda bo'lsa, u holda G formula tautologiya bo'lishi uchun F formula L nazariyaning teoremasi bo'lishi zarur va etarli.

4.2-natija. L sistema zidsiz sistemadir, ya'ni L da bir vaqtda

F ham, $\neg F$ ham teorema bo'ladigan F formula mavjud emas.

Isbot. 4.1-teorema asosan L nazariyaning har qanday teoremasi tautologiya bo'ladi. Tautologiyaning inkori esa tautologiya bo'la olmaydi. Shuning uchun hech bir F formula uchun F va $\neg F$ formulalar bir vaqtda L nazariyaning teoremalari bo'la olmaydi.

L nazariyaning ziddiyatsizligidan unda teorema bo'lmaydigan formulaning mavjudligi kelib chiqadi (masalan, ixtiyoriy teoremaning inkori).

Ikkinchi tomondan esa, L ning ziddiyatsizligini L nazariyada teorema bo'lmaydigan formulalarning mavjudligidan keltirib chiqarish mumkin edi. Haqiqatan ham, 3.1-teorema (c) punktga asosan,

$$\vdash \neg F \rightarrow (F \rightarrow G)$$

ga ega bo'lamiz va demak, agar L nazariya ziddiyatli nazariya bo'lganda edi, ya'ni qandaydir F formula va o'zining inkori chiqariladigan bo'lganda edi, u holda $\vdash F \rightarrow (F \rightarrow G)$ va MP qoidasiga asosan L dagi har qanday G formula keltirib chiqariladigan bo'lar edi.

Barcha formulalari teorema bo'lmaydigan nazariyani absolyut ziddiyatsiz nazariya ham deyiladi. Demak, biz ko'rib chiqayotgan L nazariya absolyut ziddiyatsiz nazariya ekan.

Biz bu yerda keltirgan aksiomalar sistemasi E.Mendelson kitobida kiritilgan aksiomalar sistemasidan uchinchi aksiomasi bilan farq qiladi.

E.Mendelson kitobida isbotlangan lemmalar va biz isbotini keltirgan faktlar shuni ko'rsatadiki, ushbu ikkala taklif qilingan aksiomalar sistemasi ekvivalent ekan (ya'ni teoremlar to'plami ustma-ust tushadi).

IV bob bo'yicha nazorat savollari

1. Formal aksiomatik nazariya qachon berilgan deyiladi?
2. "Teorema" tushunchasi qanday ta'riflanadi?
3. Mulohazalar hisobi uchun aksiomalar sistemasi aniqlang.
4. Deduksiya teoremasini isbotlang
5. Keltirib chiqariladigan formulalarga misollar keltiring.
6. To'liqlik haqidagi Gyodel teoremasini isbotlang.
7. L nazariyaning ziddiyatsizligini ko'rsating
8. L nazariyada teoremlar qanday isbotlanadi?

V BOB. PREDIKATLAR ALGEBRASI

1-§. PREDIKATLAR VA KVANTORLAR

M to'plamda P - xossa aniqlangan bo'lsin. « x element P xossaga ega» degan darak gapni $P(x)$ bilan belgilaylik. Agar $a \in M$ bo'lib, a element P xossaga ega bo'lsa, u holda $P(a)$ rost, a element P xossaga ega bo'lmasa, $P(a)$ yolg'on mulohaza bo'lishi ravshanidir. Demak, $P(x)$ mulohazaviy forma ekan.

Endi, $Q(x, y)$: « x va y lar Q munosabatda» degan darak gapni bildirsin. Agar M to'plamning a va b elementlari o'zaro Q munosabatda bo'lsa, u holda $Q(a, b)$ rost mulohaza, a va b elementlar o'zaro Q munosabatda bo'lmasa, $Q(a, b)$ yolg'on mulohazadir. Demak, $Q(x, y)$ ikki o'zgaruvchili mulohazaviy forma ekan.

Huddi shunga o'xshash uch o'zgaruvchili, to'rt o'zgaruvchili va h.k. n o'zgaruvchili mulohazaviy formalar haqida gapirish mumkin.

Mulohazaviy formalarning quyidagi xususiyati haqida to'xtalib o'tamiz. $E = \{0, 1\}$ («rost», «0 - yolg'on»)

ikki elementli to'plam, M ixtiyoriy to'plam, $P(x)$ M to'plamda aniqlangan mulohazaviy forma bo'lsin. M to'plamning P xossaga ega bo'lgan elementlarini M_1 , P xossaga ega bo'lmagan elementlarini M_2 to'plamlarga yig'aylik. Ravshanki $M = M_1 \cup M_2$ va $M_1 \cap M_2 = \emptyset$ dir.

U holda, $P(x)$ mulohazaviy formani M to'plamni E to'plamga akslantiruvchi funksiya deb qarash mumkin, bunda M_1 ning elementlari 1 ga, M_2 ning elementlari esa 0 ga akslanadi, ya'ni $P: M \rightarrow E$. Shunday qilib, mulohazaviy forma o'zi aniqlangan to'plamni maxsus $E = \{1, 0\}$ to'plamga akslantiruvchi funksiya ekan.

Bundan tashqari, ikki o'zgaruvchili $Q(x, y)$ mulohazaviy forma M to'plam dekart ko'paytmasi M^2 ni E ga akslantiruvchi funksiya ekanligi ravshan, chunki M to'plamning Q munosabatda bo'lgan elementlari juftliklarini M_1^2 to'plamga, Q munosabatda bo'lmagan elementlari juftliklarini M_2^2 to'plamga to'plamga to'plamga, M_1^2 ning elementlari (juftliklar) 1 ga, M_2^2 elementlari (ular ham juftliklar) 0 ga akslanishini ko'ramiz.

Demak, $Q: M^2 \rightarrow E$ ikki o'zgaruvchili funksiya ekan. Hozirgi mulohazalarimiz, albatta, uch o'zgaruvchili va h.k. n o'zgaruvchili mulohazaviy formalar uchun ham o'rinli ekanligi ravshan. Mulohazaviy formalar ba'zan shart yoki predikat ham deb ataladi.

1.1-ta'rif. M to'plamda aniqlangan n -ar predikat (mulohazaviy forma) deb

$P: M^n \rightarrow E$ funksiyaga aytiladi.

Yuqorida aytilganlardan ko'rinadiki, M to'plamda aniqlangan $P(x_1, x_2, \dots, x_n)$ n -ar predikat M^n ($n=1, 2, 3, \dots$) to'plamning yagona qism to'plamini ajratib berar ekan (bu qism to'plamga kirgan har bir $(x_1, x_2, \dots, x_n)$ n -lik uchun $P(x_1, x_2, \dots, x_n)$ rost bo'lib, qolgan n -liklarda esa $P(x_1, x_2, \dots, x_n)$ yolg'onidir). Bu qism to'plam $P(x_1, x_2, \dots, x_n)$ predikatning rostlik sohasi deyiladi va P bilan belgilanadi.

Shunday qilib, $P \subseteq M^n$ bo'lib,

$P = \{(x_1, x_2, \dots, x_n) \mid (x_1, x_2, \dots, x_n) \in M^n \text{ \& } P(x_1, x_2, \dots, x_n) = \text{rost}\}$ dir.

$P(x_1, x_2, \dots, x_n)$ predikat P to'plamning xarakteristik funksiyasi bo'lishini ko'rish qiyin emas. Demak, n -ar predikatni yana quyidagicha ta'riflash bo'ladi:

1.2-ta'rif. M to'plamda aniqlangan n -ar predikat deb, M^n to'plamning ixtiyoriy qism to'plamiga aytiladi.

$n=1$ bo'lganda ($P: M \rightarrow E$) unar (bir argumentli) predikat, $n=2$ bo'lganda ($P: M^2 \rightarrow E$) binar (ikki argumentli) predikat, $n=3$ bo'lganda ($P: M^3 \rightarrow E$) ternar (uch argumentli) predikat deyiladi va hokazo.

Unar predikatlar, odatda, o'zi aniqlangan to'plamdagi elementlarning xossalari, ko'p argumentli predikatlar esa to'plam elementlari orasidagi munosabatlarni bildiradi.

Predikatlarini $P, Q, T, S, \dots, P_1, P_2, \dots$ simvollar yordamida ifodalaymiz. **1.1-misol.** $M = \{1, 2, 3, 4\}$ to'plamda $P(x): "x - tub son"$ predikat aniqlangan bo'lsin.

Bu predikat $x=2$ va $x=3$ bo'lgandagina rost mulohazaga aylanadi, ya'ni olingan predikatning rostlik sohasi $P = \{2, 3\} \subseteq M$ to'plamdan iborat.

$Q(x): "x < 4"$ predikatni ham shu M to'plamda qaraylik. Bu predikat $x=1, x=2, x=3$ bo'lgandagina rost mulohazaga aylanadi, ya'ni uning rostlik sohasi $P = \{1, 2, 3\} \subseteq M$ to'plamdan iborat.

Yana shu to'plamda $W(x, y): "x - y$ ning bo'luvchisi" predikatini qaraylik. Ravshanki, bu predikat $(1, 1), (1, 2), (1, 3), (1, 4), (2, 4)$ va $(4, 4)$ juftliklarida rost mulohazaga aylanib qolgan tartiblangan juftliklarda yolg'on qiymat qabul qiladi. Demak, $W(x, y)$ predikatning rostlik sohasi

$$W = \{(1, 1), (1, 2), (1, 3), (1, 4), (2, 4), (4, 4)\} \subseteq M^2$$

to'plamdan iborat ekan.

$W(x, y)$ predikat W to'planning xarakteristik funksiyasi bo'lishi ravshan:

$$W = \{(x, y) | x, y \in M \text{ \& } W(x, y) = \text{rost}\}.$$

Agar M to'plam chekli quvvatga ega bo'lsa, ya'ni $|M| = k$ bo'lsa, u holda bu to'plamda nechta unar, binar va h.k predikatlarni aniqlash mumkinligi 1.2-ta'rifdan bevosita ko'rinadi. Haqiqatan, M to'plamda aniqlanishi mumkin bo'lgan n -ar ($n = 1, 2, \dots$) predikat M^n to'planning ixtiyoriy qism to'plami bo'lganligi uchun, tabiiy, M^n to'planning qancha qism to'plami mavjud bo'lsa, M to'plamda aniqlanish mumkin bo'lgan n -ar ($n = 1, 2, \dots$) predikatlarni ham shuncha bo'lishi kerak. Ma'lumki, M^n to'planning barcha qism to'plamlarining soni $2^{|M^n|}$ ga teng. $|M| = k$ bo'lgani uchun $|M^n| = k^n$, demak, $|B(M^n)| = 2^{k^n}$ bo'ladi, bunda $B(M^n)$ M^n to'planning barcha qism to'plamidir.

M to'plamda $P(x)$ predikat aniqlangan bo'lsin. " M to'planning barcha elementlari P xossaga ega" va " M to'plamda P xossaga ega bo'lgan elementlar mavjud", degan darak gaplar mulohazalar ekanligi ravshan. Bu mulohazalarga quyidagicha tus berish mumkin: "**Barcha x lar P xossaga ega**", "**Shunday x mavjudki, u P xossaga ega**".

Yuqoridagi mulohazalar tarkibida qatnashgan "**barcha x lar**" va "**shunday x mavjudki**" iboralar mos ravishda **umumiylik va mavjudlik kvantori** deyiladi hamda $\forall x$ va $\exists x$ simvollar bilan belgilanadi.

Shunday qilib, yuqorida keltirilgan mulohazalar qisqacha $\forall x P(x)$ va $\exists x P(x)$ ko'rinishda belgilanadi. $P(x)$ predikat tarkibidagi x o'zgaruvchi **erkin predmet o'zgaruvchisi** deb ataladi.

Shuni ham aytish kerakki, $\forall x P(x)$ va $\exists x P(x)$ mulohazalarda x predmet o'zgaruvchi qatnashsa-da, x endi erkinlik xususiyatini yo'qotadi va **bog'liq predmet o'zgaruvchisiga** aylanadi. (kvantoriylar yordamida bog'langan).

Endi, $Q(x, y)$ binar predikat bo'lsin. Ma'lumki, retraksiya yordamida, ya'ni x va y predmet o'zgaruvchilarni M to'plam elementlari bilan almashtirish yordamida $Q(x, y)$ predikatdan jumla hosil qilish mumkin.

Agar $Q(x, y)$ predikatdan faqat bitta predmet o'zgaruvchi (masalan, y) ni M to'planning elementi (masalan b) bilan almashirsak, u holda faqat bitta erkin predmet o'zgaruvchiga bog'liq bo'lgan $Q(x, b)$ predikat hosil bo'ladi. Yuqorida aytilganidek, x predmet o'zgaruvchini kvantoriylar bilan bog'lasak, $\forall x Q(x, b)$ yoki $\exists x Q(x, b)$ mulohazalarni hosil qilamiz.

$Q(x, y)$ predikatning erkin predmet o'zgaruvchilarini to'rt xil

usulda kvantoriylar yordamida bog'lash mumkin:

$$\forall x \forall y Q(x, y), \forall x \exists y Q(x, y), \exists x \forall y Q(x, y), \exists x \exists y Q(x, y)$$

Bularning har biri mulohaza ekanligini sezish qiyin emas.

Xullas, ixtiyoriy predikatdan ikki xil usulda mulohazalar hosil qilish mumkin ekan:

1. Predikatda qatnashgan barcha erkin predmet o'zgaruvchilarni o'rniga muayyan predmetlarni (to'plam elementlarini) qo'yish (retraksiya usuli).
2. Predikatning barcha erkin predmet o'zgaruvchilarini kvantoriylar yordamida bog'lash (bu usul "predikatga kvantoriylarni osish" deyiladi). Shunday qilib, "predikatga kvantor osish" predikatdan mulohaza hosil qilish operatsiyasi ekan.

Predmet o'zgaruvchilarning muayyan qiymatlarida predikatlar 1 yoki 0 (rost yoki yolg'on) qiymat hosil qilganliklari uchun, ular ustida mantiqiy operatsiyalar bajarish mumkin.

$P(x)$ va $Q(x)$ predikatlar M to'plamda aniqlangan bo'lsin. $R(x) = P(x) \& Q(x)$ M to'plamda aniqlangan xossa bo'lib, bu xossaga ham P , ham Q xossalarga ega bo'lgan elementlariga ega, ya'ni $R(x)$ predikat $P(x)$ va $Q(x)$ predikatlar bilan bir paytda rost bo'lgandagina rost bo'luvchi predikatdir. Ma'lumki, $P(x)$ predikat M to'planning M_1 qism to'plaming, $Q(x)$ esa M_2 qism to'plaming xarakteristik funksiyalaridir. $R(x)$ predikat esa $M_1 \cap M_2 \subseteq M$ to'planning xarakteristik funksiyasi bo'lishi ravshan.

Shunday qilib, M to'planning qism to'plamlari kesishmasi ularning xarakteristik funksiyalarining kon'yunksiyasi bilan xarakterlanar ekan.

Xuddi shunday $P(x)$ va $Q(x)$ predikatlar dizyunksiyasi $T(x) = P(x) \vee Q(x)$ M_1 va M_2 larning birlashmasi $M_1 \cup M_2$ ni xarakterlanishini ko'rish qiyin emas.

" $x - P$ xossaga ega emas" degan darak gap, tabiiy, $P(x)$ predikatning inkoridir: u yangi predikat bo'lib, uni $S(x) = \neg P(x)$ bilan belgilaylik. M to'planning P xossaga ega bo'lgan elementlari, tabiiy $S = \neg P$ xossaga ega bo'lmaydilar va aksincha: demak, $P(x)$ va $S(x)$ predikatlar xarakterlovchi to'plamlar bir-birining M to'plamgacha to'ldiruvchilari, ya'ni:

$$P = C_M \setminus S, S = C_M \setminus P, (S \subseteq M, P \subseteq M)$$

Endi, $P(x) \Rightarrow Q(x)$ ifodani ko'raylik. Implikasiya amalini diz'yunksiya va inkor orqali ifoda qilish mumkinligini mulohazalar algebrasida ko'rgan edik.

Shunga asosan, $P(x) \Rightarrow Q(x)$ va $\neg P(x) \vee Q(x)$ lar teng kuchli ifodalar ekanligini hamda $P(x) \Rightarrow Q(x)$ predikat $C_M P \cup Q$ to'plamning xarakteristik funksiyasi ekanligini ko'ramiz.

Nihoyat, $P(x) \Leftrightarrow Q(x)$ va $P(x) \Rightarrow Q(x) \& Q(x) \Rightarrow P(x)$ ifodalar teng kuchli ekanligiga, $P(x) \Leftrightarrow Q(x)$ predikat esa $(C_M P \cup Q) \cap (C_M Q \cup P)$ to'plamning xarakteristik funksiyasi bo'lishiga ishonch hosil qilish qiyin emas.

Yuqorida keltirilganlar ko'p argumentli predikatlar uchun ham butunlay o'rinlidir.

Shunday qilib, biz predikatlar ustida mantiqiy amallar va predmet o'zgaruvchilar bo'yicha predikatlariga «kvantorlar o'sish» amallar bajarilishini ko'rdik.

Shuni ham qayd qilish kerakki, M to'plamda aniqlangan har qanday predikat aynan rost, aynan yolg'on va bajariluvchi bo'ladi.

1.3-ta'rif. Agar M to'plamda aniqlangan $P(x)$ predikat to'plamning har bir elementi uchun rost qiymat qabul qilsa, bunday predikat M to'plamda AR predikat deyiladi. Agar $P(x)$ predikat har qanday M to'plamda AR predikat bo'lsa, bunday predikat AR predikat deyiladi.

1.2-misol. $P(x) = F(x) \vee \neg F(x)$ predikat AR predikatdir. (isbotlang!)

1.4-ta'rif. M to'plamda aniqlangan $P(x)$ predikat M to'plamning har bir elementi uchun yolg'on qiymat qabul qilsa, bunday predikat M to'plamda AYo predikat deyiladi. Agar $P(x)$ ixtiyoriy M to'plamda AYo predikat bo'lsa, u holda u AYo predikat deyiladi.

1.3-misol. $P(x) = F(x) \& \neg F(x)$ predikat AYo predikat (isbotlang!).

1.5-ta'rif. M to'plamda aniqlangan $P(x)$ predikat uchun M to'plamda shunday x_0 element topilsaki, $P(x_0) = 1$ bo'lsa, u holda $P(x)$ M to'plamda bajariluvchi predikat deyiladi. Agar $P(x)$ ixtiyoriy M to'plamda bajariluvchi bo'lsa, u holda $P(x)$ bajariluvchi predikat deyiladi.

1.4-misol. $P(x): "x > 5 \& x \neq 10"$ natural sonlar to'plamda bajariluvchi predikatdir.

2-§. PREDIKATLAR ALGEBRASI VA UNING FORMULALARI

Mulohazalar algebrasida biz faqat mulohazalar bilan ko'rgan bo'lsak, predikatlar algebrasida mulohazalar bilan bir qatorda, barcha predikatlar asosiy o'rganish obyektlari bo'ladi. Predikatlar algebrasi (PA)

mulohazalar algebrasidan kengroq bo'lib, uning barcha formulalarini o'z ichiga oladi.

PA ni qurish uchun alfavitiga qanday simvollar kirishini ko'raylik. PA ning barcha tushunchalari qandaydir ixtiyoriy M to'plam PA ning predmet sohasi, uning $a, b, c, \dots, a_1, a_2, \dots$ elementlari esa doimiy predmetlar (yoki individual predmetlar) deb ataladi. M to'plamda o'zgaradigan ($x, y, z, \dots, x_1, x_2, \dots$ noma'lumlar bu sohaning predmet o'zgaruvchilari deyiladi. $A, B, C, \dots, A_1, A_2, \dots$ harflar bilan propozitsional o'zgaruvchilarni, $P(x), Q(x, y), S(x, y, z), \dots, T(x_1, x_2, \dots, x_n), \dots$ lar bilan esa o'zgaruvchi predikatlarini belgilaymiz.

Bundan tashqari, PA alfavitida mantiqiy konstantalar 1 va 0, mantiqiy amallar simvollarini $\&, \wedge, \Rightarrow, \Leftrightarrow, \neg, \vee, \exists$ hamda qavslar qatnashadi.

Endi, "PA ning formulasi" tushunchasini kiritamiz.

2.1-ta'rif. 1°. Har bir propozitsional o'zgaruvchi formuladir.

2°. $P - n - ar$ predikat o'zgaruvchi $t_1, t_2, \dots, t_n$ lar predmet o'zgaruvchilar yoki individual predmetlar bo'lsa, $P(t_1, t_2, \dots, t_n)$ ifoda formuladir. ($n = 1, 2, \dots$)

3°. $U(x)$ formula bo'lib, x erkin predmet o'zgaruvchisi bo'lsa, u holda $\forall x U(x)$ va $\exists x U(x)$ lar formulalaridir.

4°. U va B lar formula bo'lib, ularda birida bog'liq, ikkinchisida erkin bo'lgan predmet o'zgaruvchilar bo'lmasin. U holda quyidagi ifodalar formuladir:

$$(U \& B), (U \vee B), (U \Rightarrow B), (U \Leftrightarrow B), (\neg U)$$

Bunda, U va B formulalarda erkin bo'lgan predmet o'zgaruvchilar yuqorida qurilgan formulalarda ham erkin, U va B formulalarda bog'liq bo'lgan predmet o'zgaruvchilar mazkur formulalarda ham bog'liq bo'lib qoladilar.

Izoh. 4° punkttdagi U va B formulalarning birida predmet o'zgaruvchi bog'liq bo'lib, ikkinchisida erkin bo'lsa, hamda U va B formulalardan 4° punkttda ko'rsatilgan kabi ifodalar hosil qilinsa, u holda bu ifodalarda o'zgaruvchilar kolliziyasi paydo bo'ladi deyiladi. Ta'rifga ko'ra, o'zgaruvchilar kolliziyasiga ega bo'lgan ifodalarni formula hisoblaymiz.

1° va 4° lardan ko'rinadiki, m.a. ning har bir formulasi PA ning formulasi bilan iborat ekan.

1°, 2° punkttda keltirilgan formulalar PA ning elementar formulalari deyiladi.

$\forall x U(x)$ va $\exists x U(x)$ formulalarda $U(x)$ formula umumiylik va mavjudlik kvantorlarining ta'sir sohasi deyiladi.

2.4-misol. $\exists x(P(x) \Rightarrow \forall t(F(x,t)))$ formuladagi $P(x)$ va $F(x,t)$ predikatlarni

N natural sonlar sohasida, masalan:

$$P(x): "x-3=0", \quad F(x,t): "x < t+5"$$

kabi aniqlasak bo'ladi. Yoki M matematika fakulteti talabalari to'plami bo'lganda esa:

$$P(x): "x - xushchaqchaq talaba"$$

$$F(x,t): "x - t ning do'sti"$$

kabi belgilash mumkin.

Birinchi holda o'lgan formulamiz:

"Shunday x natural son topiladiki, agar $x-3=0$ bo'lsa, u holda barcha

t natural sonlar uchun $x < t+5$ bo'ladi"

degan jumla bo'lsa, ikkinchisi:

"Shunday x talaba mavjudki, agar u xushchaqchaq bo'lsa, u holda u ixtiyoriy t talaba bilan do'stir"

degan jumla hosil bo'ladi.

Shuning uchun o'zgaruvchi P predikat muayyan to'plamda aniqlangan, bo'lsa, u shu to'plamda aniqlangan individual predikat deb ataladi.

2.2-ta'rif.

Predikatlar *algebrasi*
 $U(A_1, \dots, A_k; a_1, \dots, a_m; x_1, \dots, x_n; P_1, \dots, P_r)$ formulasi $P_1, \dots, P_r$ predikatalar M to'plamda ixtiyoriy ravishda aniqlanganda, $x_1, \dots, x_n$ predmet o'zgaruvchilarni M to'plamning ixtiyoriy elementlari bilan almashtirganda hamda $A_1, \dots, A_k$ propositsional o'zgaruvchilar qiymatlarining ixtiyoriy tanlanmasida 1 qiymat qabul etsa, U formula M to'plamda aynan rost formula deyiladi. Agar U formula ixtiyoriy M to'plamda aynan rost bo'lsa, u holda U formula umumantitay formula deyiladi.

2.5-misol. $P(x)$ natural sonlar to'plamida aniqlangan ixtiyoriy unar predikat bo'lsin. Quyidagi formula natural sonlar to'plamida aynan rost formuladir: $P(1) \& [x \in N \& P(x) \Rightarrow P(x+1)] \Rightarrow \forall y P(y)$.

Ushbu $\forall x [P(x) \vee \neg P(x)]$ formula esa umumantitay formuladir.

2.2-ta'rifda 1 ni 0 bilan, rost so'zini yolg'on so'zi bilan almashtirsak, u holda M to'plamda aynan yolg'on formula tushunchalari hosil bo'ladi.

2.3-ta'rif. $U(A_1, \dots, A_k; a_1, \dots, a_m; x_1, \dots, x_n; P_1, \dots, P_r)$ formula $P_1, \dots, P_r$ predikatlarni M to'plamda kamida bitta usulda aniqlanganda, $x_1, \dots, x_n$

2.1-misol. $(\forall x \exists y (A \vee (P(x) \& F(x,y))) \Rightarrow \exists t P(t))$ ifoda PA ning formulasi; bu yerda A -propositsional o'zgaruvchi, $P(x), F(x,y)$ -lar o'zgaruvchi predikatlar, $\forall x$ va $\exists y$ kvantorlarning ta'sir sohasi $(A \vee (P(x) \& F(x,y)))$ formuladir.

2.2-misol. $((A \Rightarrow \exists x(P(x) \Rightarrow \forall y(F(y,t))) \& P(x))$ ifoda PA ning formulasi emas, chunki $(\neg A \Rightarrow \exists x(P(x) \Rightarrow \forall y(F(y,t)))$ formulada x predmet o'zgaruvchi bog'langan bo'lib, ifodaning ikkinchi qismi $P(x)$ da x erkin o'zgaruvchidir, ya'ni berilgan ifodada x predmet o'zgaruvchiga nisbatan kolliziya paydo bo'lgan.

Izoh. PA formulalari yozuvlarini soddalashtirish maqsadida m.a dagidek operatsiyalarning kuchli bog'lashiga qarab quyidagicha joylashtiramiz: odatdagidek, $\neg$ operatsiya ifodalarni eng kuchli bog'lovchi operatsiya hisoblanadi. Undan so'ng esa kvantorlar va nihoyat, mantiqiy amallar m.a dagidek tartibda joylashadilar. Bu kelishuvdan so'ng formuladan bir necha qavslarni tashlab yuborishga imkon tug'iladi: bundan tashari, formulani o'rab turgan tashqi qavslarni ham tashlab yuborishga kelishamiz.

2.3-misol. $(\exists x(F(x) \& A) \Rightarrow (\forall y P(x,y) \vee (\neg B)))$ formula ortiqcha qavslar tashlab yuborilgach, quyidagi ko'rinish oladi:

$$\exists x(F(x) \& A \Rightarrow \forall y P(x,y) \vee \neg B$$

Bunda, $\exists$ dan keyin turgan chap qavs va unga mos keluvchi o'ng qavsnii tashlab yuborish mumkin emas, chunki $\exists x$ kvantorning ta'sir sohasi ushbu qavslar ichidagi barcha formulalar.

PA formulasi ta'rifidan ko'rinadiki, PA formulasi tarkibiga propositsional o'zgaruvchilar, mantiqiy konstantalar, o'zgaruvchi predikatlar, predmet o'zgaruvchilari, va individlar kiradi, ya'ni formula quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$U(A_1, \dots, A_k; a_1, \dots, a_m; x_1, \dots, x_n; P_1, \dots, P_r);$$

Bu yerda: $A_1, \dots, A_k$ - propositsional o'zgaruvchilar, $a_1, \dots, a_m$ - individlar, $x_1, \dots, x_n$ - predmet o'zgaruvchilari va nihoyat, $P_1, \dots, P_r$ - o'zgaruvchi predikatlar.

Shuni ham aytish kerakki, agar P o'zgaruvchi predikat simvoli bo'lsa (bir yoki ko'p argumentli), uni turli predmet sohalarida turlicha aniqlash mumkin.

bo'lib qolaveradilar. Ulardan tashqari, PA ning ham o'ziga xos asosiy teng kuchliliklari mavjudki, biz ularni quyida qayd qilamiz.

A ixtiyoriy propositsional o'zgaruvchi, $P(x)$ va $F(x)$ lar esa o'zgaruvchi predikatlar bo'lsin. U holda

1. $\neg \forall x P(x) \equiv \exists x \neg P(x)$
2. $\neg \exists x P(x) \equiv \forall x \neg P(x)$
3. $\forall x (P(x) \& F(x)) \equiv \forall x P(x) \& \forall x F(x)$
4. $\forall x (A \& P(x)) \equiv A \& \forall x P(x)$
5. $\forall x (A \vee P(x)) \equiv A \vee \forall x P(x)$
6. $\forall x \forall y (P(x) \vee F(y)) \equiv \forall x P(x) \vee \forall x F(x)$
7. $\forall x (P(x) \Rightarrow A) \equiv \forall x P(x) \Rightarrow A$
8. $\forall x (A \Rightarrow P(x)) \equiv A \Rightarrow \forall x P(x)$
9. $\exists x (P(x) \vee F(x)) \equiv \exists x P(x) \vee \exists x F(x)$
10. $\exists x \exists y (P(x) \& F(y)) \equiv \exists x P(x) \& \exists x F(x)$
11. $\exists x (P(x) \Rightarrow A) \equiv \forall x P(x) \Rightarrow A$
12. $\exists x (A \& P(x)) \equiv A \& \exists x P(x)$
13. $\exists x (A \vee P(x)) \equiv A \vee \exists x P(x)$
14. $\exists x (A \Rightarrow P(x)) \equiv A \Rightarrow \exists x P(x)$
15. $\exists x (P(x) \Rightarrow F(x)) \equiv \forall x P(x) \Rightarrow \exists x F(x)$
16. $\forall x P(x) \equiv \forall y P(y)$

Bu teng kuchliliklardan birinchisini isbot qilaylik. $\forall x P(x)$ formulama'lumki, "Barcha x lar P xossaga ega", deb o'qiladi. Bu mulohazaning inkorini "Barcha x lar P xossaga ega", deb hisoblasak, albatta xato bo'ladi.

Bunga misol keltiraylik. " $P(x)$: "x-tub son", bo'lsin, u holda bu xossaga qarama-qarshi xossa $\neg P(x)$: "x-murakkab son" bo'ladi; " $\text{barcha } x \text{ tub son emas}$ ", degan mulohaza natural sonlar sohasida, tabiiy yolg'ondir, chunki " $\text{barcha } x \text{ lar tub son}$ ", degan mulohazadan farqli o'laroq natural sonlar sohasida qarama-qarshi xossaga ega bo'lgan natural sonlar ham mavjuddir. Demak, " $\text{barcha } x \text{ lar tub son}$ ", degan mulohazaning inkori shunday x son topiladiki, u murakkab son degan mulohaza bo'lar ekan.

Ixtiyoriy M predmet sohasida $P_0(x)$ predikat aniqlangan bo'lsin. Agar $\forall x P_0(x) \equiv 1$ bo'lsa, ya'ni M sohaning barcha elementlari P_0 xossaga ega bo'lsa, u holda M sohaning birorta ham elementi $\neg P_0$ xossaga

predmet o'zgaruvchilarni M to'plam elementlari bilan kamida bitta usulda almashtirilganda hamda $A_1, \dots, A_n$ propositsional o'zgaruvchilar qiymatlarining kamida bitta taqsimotida 1 qiymat qabul qilsa, U formula M to'plamda bajariluvchi deyiladi. U formula ixtiyoriy M to'plamda bajariluvchi bo'lsa, u bajariluvchi formula deyiladi.

2.6-misol. $\exists x [A \& P(x) \Rightarrow \forall t F(x,t)]$ formula natural sonlar to'plamida bajariluvchidir. Haqiqatan " $P(x)$: "x-tub son", $F(x,t)$ esa " $x \leq t$ " bo'lsa, A propositsional o'zgaruvchini masalan rost jumla bilan almashtirsak, qaralayotgan formula rost qiymat qabul qiladi.

2.4-ta'rif. Predikatlar algebrasining M predmet sohasi ustida qaralayotgan U va B formulalari tarkibida $A_1, \dots, A_n$ propositsional o'zgaruvchilar, $a_1, \dots, a_m$ -individuallar, $x_1, \dots, x_n$ -predmet o'zgaruvchilari va $P_1, \dots, P_r$ o'zgaruvchi predikatlar qatnashgan bo'lsin. Agar bu formulalarda propositsional o'zgaruvchilar qiymatlarining ixtiyoriy tanlanmasida erkin predmet o'zgaruvchilari va o'zgaruvchi predikatlarni M to'plamda ixtiyoriy individual predmetlar va individual predikatlar bilan almashirilganda, bir xil qiymat qabul qilsa, bunday formulalar M to'plamda teng kuchli deyiladi va $U \equiv B$ ko'rinishda belgilanadi. Agar U va B formulalar ixtiyoriy M predmet sohada teng kuchli bo'lsa, u holda bunday formulalar teng kuchli formulalar deyiladi.

2.7-misol. $\exists x (P(x) \Rightarrow \forall y Q(y))$ formula $\exists x (\neg P(x) \vee \forall y Q(y))$ formulaga teng kuchli.

2.8-misol. $\exists x (P(x) \& Q(x))$ formula $\exists x P(x) \& \exists x Q(x)$ formulaga teng kuchli emas.

Chunki shunday M predmet soha va undan shunday individual predikatlarni topish mumkinki, bu ikki formulaning qiymati har xil bo'ladi.

Masalan, " $P(x)$: "x-tub son", $Q(x)$: "x-to'liq kvadrat" predikatlar bo'lib, predmet soha esa N natural sonlar to'plami bo'lsin. U holda $\exists x (P(x) \& Q(x))$: «shunday x topiladiki, u tub son va to'liq kvadrat» yolg'on jumla, $\exists x P(x) \& \exists x Q(x)$ «shunday x topiladiki, u tub son va shunday x topiladiki, u to'liq kvadrat» esa rost jumladir.

Biz yuqorida m.a ning asosiy teng kuchliliklarini sanab o'tgan edik. Mazkur teng kuchliliklar PA ning ham asosiy teng kuchliliklari

ega bo'lmaydi va demak, $\exists x \neg P_0(x) \equiv 0$ bo'ladi; $\forall x P_0(x) \equiv 1$ bo'lgani uchun $\neg \forall x P_0(x) \equiv 0$ bo'ladi, ya'ni $\neg \forall x P_0(x) \equiv \exists x \neg P_0(x)$ bo'ladi. Agar $\forall x P_0(x) \equiv 0$ bo'lsa, $P_0(x)$ predikat yo AYO predikat, yo shunday $x_0 \in M$ topiladiki, u P_0 xossaga ega bo'lmaydi, ya'ni x_0 element $\neg P_0$ xossaga ega bo'ladi.

Agar $P_0(x)$ predikat AYO predikat bo'lsa, u holda M ning barcha elementlari $\neg P_0$ xossaga ega bo'ladi. Bu esa, $\exists x \neg P_0(x)$ rost mulohaza degan so'zdir. $\forall x P_0(x) \equiv 0$ bo'lgani uchun, $\neg \forall x P_0(x) \equiv 1$ bo'ladi, ya'ni yana $\neg \forall x P_0(x) \equiv \exists x \neg P_0(x)$ bo'ladi.

Endi, M to'plamda P_0 xossaga ega bo'lmagan x_0 element mavjud bo'lsin.

U holda bu element $\neg P_0$ xossaga ega bo'ladi va demak, $\exists x \neg P_0(x) \equiv 1$ bo'ladi. $\forall x P_0(x) \equiv 0$ bo'lgani uchun yana $\neg \forall x P_0(x) \equiv \exists x \neg P_0(x)$ kelib chiqadi.

M predmet soha va unda aniqlangan $P_0(x)$ predikat ixtiyoriy tanlangani uchun 1-teng kuchlilik o'rinnidir.

Endi, 6-teng kuchlilikni isbotlaylik.

Avvalo, $\forall x$ kvantor $\vee$ ga nisbatan distributiv emasligini misolda ko'rsataylik.

$M = \{1, 2, 3, 4, 5\}$, $P(x) \equiv (x-1)(x-2) = 0 \Rightarrow F(x) \equiv (x-3)(x-4)(x-5) = 0 \Rightarrow$ bo'lsin. Ravshanki, M sohada $\forall x P(x) \vee \forall x F(x)$ mulohazalar yolg'ondir va demak, 6 - teng kuchlilikning chap tomoni ham yolg'on mulohazadir. Agar $\forall x$ kvantor $\vee$ ga nisbatan distributiv, ya'ni $\forall x(P(x) \vee F(x)) \equiv \forall x P(x) \vee \forall x F(x)$ bo'lganda edi, $\forall x(P(x) \vee F(x))$ rost mulohaza bo'lganligi uchun qarama-qarshilik hosil bo'lar edi.

Demak, $\forall x(P(x) \vee F(x)) \neq \forall x P(x) \vee \forall x F(x)$ ekan. Endi, 6 - teng kuchlilikning o'ng tomoni, 6 - teng kuchlilikning chap tomoni bilan bir xil qiymat qabul qilishini ko'rsatamiz.

Agar $\forall x P(x) \equiv 1$ yoki $\forall x F(x) \equiv 1$ bo'lsa, u holda 6 - teng kuchlilik o'rinli ekanligi ravshandir; bunda faqat $\forall x P(x) \equiv \forall y P(y)$; ekanligini ko'rsatish kifoyadir. Ammo bu teng kuchlilik tabiiydir, chunki x predmet o'zgaruvchi ham, y predmet o'zgaruvchi ham M ning har bir elementini qiymat sifatida qabul qiladi.

$\forall x P(x) \equiv 0$ va $\forall x F(x) \equiv 0$ bo'lsin. U holda 6 - teng kuchlilikning chap tomoni 0 qiymatga egadir. 6 - teng kuchlilikning o'ng tomonida $\forall x$ kvantorning ta'sir sohasi $P(x) \vee F(y)$ formula bo'lsa-da, $F(y)$ predikatda x predmet o'zgaruvchi qatnashmaganligi sababli, $\forall x$

ta'siri faqat $F(y)$ ga ta'sir etadi. Demak, $\forall x \forall y(P(x) \vee F(y))$ formula ham 0 qiymatga ega bo'ladi.

3.3-teoremda MA ning har bir formulasining o'zi keltirilgan yoki uni keltirilgan teng kuchli formula bilan almashirish mumkin ekanligi haqida aytilgan edi. Keltirilgan formulalarda amallardan faqat $\&$, $\vee$, va $\neg$ qatnashib, $\neg$ amali faqat propozitsional o'zgaruvchilarga tegishli bo'ladi. PA da ham 3.3-ta'rif (keltirilgan formula ta'rif) va 3.3-teoremaning o'xshashlari mavjud bo'lib, ular quyidagi mazmunga ega.

2.5-ta'rif. U formula PA ning ixtiyoriy formulasi bo'lsin. Agar bu formulada faqat $\&$, $\vee$, $\neg$ va $\exists$ amallar qatnashib, $\neg$ amali faqat propozitsional o'zgaruvchilar va o'zgaruvchi predikatlarga tegishli bo'lsa, bunday formula keltirilgan formula deyiladi.

2.1-teorema. PA ning ixtiyoriy formulasi yo o'zi keltirilgan, yoki qandaydir keltirilgan formulaga teng kuchlidir.

Isbot. U formula PA ning ixtiyoriy formulasi bo'lsin. Agar keltirilgan formula bo'lsa, teorema o'rinnidir. U keltirilgan formula ko'rinishida bo'lmasin. Agar U formula $B \Rightarrow C$ ko'rinishida bo'lsa, u $\neg B \vee C$ formulaga teng kuchlidir; shunday qilib, formula tarkibida qatnashgan $\Rightarrow$ amallarni yo'qotish mumkin. Agar U formula $\forall x B(x)$ ko'rinishida bo'lsa, u holda asosiy teng kuchliliklarning birinchisiga asosan uni $\exists x \neg B(x)$ ko'rinishga keltirish mumkin.

Agar U $\neg(B \& C)$ ko'rinishda bo'lsa, uni $\neg B \vee \neg C$ teng kuchli formula bilan almashirish mumkin. Nihoyat, $U B \Leftrightarrow C$ ko'rinishida bo'lsa, u $(\neg B \vee C) \& (\neg C \vee B)$ teng kuchli formula bilan almashiriladi.

Agar U formula bu shakl almashirishlardan keyin keltirilgan formula ko'rinishiga kelmasa, u holda mazkur shakl almashirishlar B va C formulalarga qo'llaniladi.

2.6-ta'rif. PA ning keltirilgan formulasi tarkibida kvantorlar qatnashmasa, yoki kvantorlar mantiqiy amallarni barchasidan oldin kelsa, bunday formula normal keltirilgan formula deyiladi.

2.2-teorema. PA ning ixtiyoriy formulasi uchun unga teng kuchli bo'lgan normal keltirilgan formula mavjuddir.

Isbot. PA ning ixtiyoriy formulasi uchun 2.1-teorema asosan unga teng kuchli keltirilgan formula mavjud bo'lgani tufayli teoremani faqat keltirilgan formulalar uchun isbotlash kifoyadir.

U formula PA ning ixtiyoriy keltirilgan formulasi bo'lsin. Agar u kvantorlarga ega bo'lmasa, teorema o'rinli bo'ladi. Agar u kvantorli formula bo'lib,

$$\forall x B(x) \& \forall x C(x), A \& \forall x B(x), A \vee \forall x B(x), \forall x B(x) \vee \forall x C(x), \\ \exists x B(x) \vee \exists x C(x), A \& \exists x B(x), \exists x B(x) \& \exists x C(x)$$

ko'rinishga ega bo'lsa, uni 3-6, 9-12 - asosiy teng kuchliliklarga asosan mos teng kuchli formula bilan almashirish mumkin; bunda A propozitsional o'zgaruvchi o'rnida MA ning murakkab formulasi ham turishi mumkin, B(x) va C(x) esa kvantorsiz formuladir.

Agar U formula $\forall x B(x)$ ko'rinishga ega bo'lsa, u $\exists x \neg B(x)$ teng kuchli formula bilan almashiriladi. (1 va 2 ga asosan).

3-§. PREDIKATLAR ALGEBRASI TILINING MATEMATIK MULOHAZALARNI IFODA ETISHDA QO'LLANISHI

Matematikaning har qanday sohasi o'rganilayotgan obyektlar haqidagi mulohazalar bilan ish ko'radi. Mantiq va to'plamlar nazariyasining simvollarini hamda berilgan fanning maxsus simvollarini yordamida shunday mulohazalar formula ko'rinishida ifodalaniishi mumkin.

Quyidagi asosiy matematik tushunchalar - ta'rif va teoremlarni predikatar algebrasi tili yordamida qanday ifodalash mumkinligini ko'rib chiqamiz.

Ta'rif chap tomoni yangi kiritilayotgan simvol, o'ng tomon esa ma'lum simvollaridan tuzilgan ifodadan iborat bo'lgan tenglik yoki ekvivalentlik yordamida ifodalaniishi mumkin.

Ta'rifni bildiruvchi formulalarni boshqa formulalardan farqlash uchun bu formulalardagi «teng» likning (ekvivalentlikning) ostiga (yoki) ustiga df (fransuzcha definition-ta'rif) harflar qo'yiladi. Masalan $f(x)$ funksiyaning nuqtadagi uzluksizligi quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$f(x) \text{ funksiya } x = x_0 \text{ nuqtada uzluksiz} \Leftrightarrow \forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0$$

$$\forall x \in (x_0 - \delta, x_0 + \delta) [|x - x_0| < \delta \Rightarrow |f(x) - f(x_0)| < \varepsilon]$$

3.1-misol. Halqa aksiomalari predikatar algebrasi tili yordamida quyidagicha yoziladi:

$$\langle G; +, \cdot \rangle \text{ algebra - halqa} \Leftrightarrow$$

$$1. \forall x \forall y \in G [x + y = y + x]$$

$$2. \forall x \forall y \forall z \in G [(x + y) + z = x + (y + z)]$$

$$3. \exists 0 \in G \forall x \in G [x + 0 = 0 + x = 0]$$

$$4. \forall x \in G \exists x^{-1} \in G [x + (-x) = (-x) + x = 0]$$

$$5. \forall x \forall y \forall z \in G [x \cdot (y + z) = x \cdot y + x \cdot z]$$

$$6. \forall x \forall y \forall z \in G [(y + z) \cdot x = y \cdot x + z \cdot x]$$

4-§. PREDIKATLAR ALGEBRASIDA YECHILISH MUAMMOSI

Predikatar algebrasi uchun yechilish muammosi mulohazalar algebrasidek qo'yiladi:

Predikatar algebrasining ixtiyoriy formulasi U shu algebrada bajariluvchi yoki bajariluvchi emasligini aniqlab beruvchi yagona usul mavjudmi?

Agar ushbu muammo mulohazalar algebrasi uchun oson yechilgan bo'lsa, predikatar algebrasida bu muammoni hal etishda katta qiyinchiliklarga duch kelinadi. O'tgan asrning 30-yillarida "algoritm" tushunchasiga aniq ta'rif berilgandan so'ng mazkur muammo ijobiy hal etilishi mumkin emasligi, ya'ni izlangan algoritm mavjud emasligi ma'lum bo'lib qoldi. Predikatar algebrasi uchun yechilish muammosi ijobiy yechilmasligini birinchi marta amerikalik matematik A.Chyorch isbotladi.

Yechilish muammosi predikatar algebrasi uchun ijobiy yechilmasida, predikatar algebrasi formulalarining ba'zi sinflari uchun bu muammo ijobiy yechiladi.

Biz quyida predikatar algebrasi formulalarining qanday sinflari uchun yechilish muammosi ijobiy hal etilishi haqida obzor beramiz.

Tarkibida faqat unar (bir argumentli, bitta predmet o'zgaruvchiga bog'liq bo'lgan) predikatar qatnashgan formulalar uchun yechilish muammosi ijobiy hal etilishi quyidagi teoremdan ko'rinadi.

4.1-teorema. Tarkibiga n ta unar predikat kirgan predikatar algebrasining U formulasi birov M to'plamda bajariluvchi bo'lsa, bu formula elementlari soni 2^n dan katta bo'lmagan M to'plamda ham bajariluvchi bo'ladi.

Ushbu teoremdan quyidagi natija kelib chiqadi.

Natija. Tarkibiga n ta faqat unar predikat kirgan U formula elementlari soni 2^n dan ko'p bo'lmagan istalgan to'plamda AP formula bo'lsa, U formula ixtiyoriy to'plamda AP formula bo'ladi.

L.Lyovengeymning quyidagi teoremasi predikatar algebrasining katta sinfni tashkil qiluvchi formulalari uchun yechilish problemasini hal qiladi.

4.2-teorema.

Agar predikatar algebrasining U

formulasi biror cheksiz to'plamda bajariluvchi bo'lsa, u sanoqli to'plamda ham bajariluvchi bo'ladi.

L. Lyovengeymning quyidagi teoremasi ham diqqatga sazovordir.

4.3-teorema. Erkin predmet o'zgaruvchilar qatnashmagan (balki individual predmetlar qatnashgan) U formula biror to'plamda bajariluvchi bo'lsa, bu formula chekli yoki sanoqli to'plamda ham bajariladi.

V bob bo'yicha nazorat savollari

1. Predikatlar va kvantorlar mavzusini yoriting.
2. Predikatlar algebra nima? Uning formulalariga ta'rif bering.
3. Predikatlar algebra formulalariga misollar keltiring.
4. Yechilish, ziddiyatsizlik, to'liqlik va erkinlik muammolari haqida nimalar bilasiz?
5. Predikatlar hisobi qanday aksiomalarga ega?
6. Interpretatsiya nima?
7. Birinchi tartibli nazariyaga misollar keltiring.

Nazorat uchun testlar

1. Quyidagi belgilar ketma-ketligining qaysi biri formula bo'ladi?

- A. $((A \leftrightarrow B) \wedge \neg A)$
- B. $(A \rightarrow B) \neg \vee B$
- C. $\neg(A \vee B) \rightarrow \neg B$
- D. $(\neg B \rightarrow \vee A)$

2. Quyidagi belgilar ketma-ketligining qaysi biri formula bo'ladi?

- A. $((B \rightarrow (A \wedge C)) \wedge \neg(A \vee C))$
- B. $(A \rightarrow \vee(B \wedge C))$
- C. $\neg(\rightarrow B \vee C) \wedge A, D$
- D. $(\neg(A \rightarrow B) \vee \neg C)$

3. Quyidagi belgilar ketma-ketligining qaysi biri formula bo'lmaydi?

- A. $\neg(\rightarrow B \vee C) \wedge A, D$
- B. $((A \leftrightarrow B) \wedge \neg A)$
- C. $((A \leftrightarrow B) \wedge \neg(A \vee \bar{N}))$
- D. $((A \rightarrow B) \vee A)$

4. Quyidagi belgilar ketma-ketligining qaysi biri formula bo'lmaydi?

- A. $(B \vee C) \wedge AD$
- B. $(\neg(B \vee C) \wedge A)$
- C. $(\neg(B \vee C) \wedge (A \vee D))$
- D. $((B \vee C) \wedge (A \vee \neg D))$

5. $F \equiv (A \rightarrow B) \rightarrow (\neg B \rightarrow \neg A)$ formulaning barcha qism formulalarini

yozing.

- A. $A, B, \neg A, \neg B, (A \rightarrow B), (\neg B \rightarrow \neg A), F$
- B. $A, B, (A \rightarrow B), (\neg B \rightarrow \neg A)$
- C. $(A \rightarrow B), (\neg B \rightarrow \neg A)$

D. $\neg A, \neg B, (A \rightarrow B), (\neg B \rightarrow \neg A), F$

6. $F \equiv (((A \vee B) \wedge \neg C) \rightarrow (A \wedge B))$ formulaning barcha qism formulalarini

yozing.

- A. $A, B, C, \neg C, (A \vee B), (A \wedge B), ((A \vee B) \wedge \neg C), F$
- B. $A, B, (A \vee B), (A \wedge B), F$
- C. $A, B, C, (A \vee B), ((A \vee B) \wedge \neg C)$
- D. $A, B, C, \neg C, ((A \vee B) \wedge \neg C), F$

7. Quyidagi ikki o'zgaruvchili formula o'zgaruvchilar qiymatlarining nechta tanlanmasida 1 qiymat qabul qiladi? $(A \rightarrow (B \rightarrow (A \wedge B)))$

- A. 1
- B. 2
- C. 3
- D. 4

8. Quyidagi ikki o'zgaruvchili formula o'zgaruvchilar

qiymatlarining nechta tanlanmasida 1 qiymat qabul qiladi? ($((A \vee \neg B) \rightarrow B) \wedge (\neg A \vee B)$)

A.1

B.2

C.3

D.4

9. $(\neg((A \rightarrow \neg B) \vee C) \wedge B)$ uch o'zgaruvchili qiymatlarining nechta tanlanmasida 1 qiymat qabul qiladi?

A.1

B.3

C.6

D.8

10. Quyidagi ikki o'zgaruvchili formula o'zgaruvchilar qiymatlarining nechta tanlamasida 0 qiymat qabul qiladi?

$P \rightarrow (Q \rightarrow (P \wedge Q))$

A.0

B.2

C.4

D.1

11. $((P \vee \neg Q) \wedge R) \rightarrow (P \wedge Q)$ uch o'zgaruvchili formula o'zgaruvchilar qiymatlarining nechta tanlamasida 0 qiymat qabul qiladi?

A.3

B.2

C.8

D.5

12. Quyidagi ikki o'zgaruvchili formulalarning qaysi biri keltirilgan formula?

A. $(A \rightarrow B)$

B. $(A \vee B)$

C. $\neg(A \vee B)$

D. $\neg(A \wedge B)$

13. Quyidagi ikki o'zgaruvchili formulalarning qaysi biri keltirilgan formula?

A. $(A \vee \neg B)$

B. $(A \rightarrow \neg B)$

C. $\neg(A \wedge B)$

D. $\neg(A \wedge \neg B)$

14. Quyidagi uch o'zgaruvchili formulalarning qaysi biri keltirilgan formula?

A. $((A \rightarrow B) \vee C)$

B. $(\neg(A \wedge B) \vee C)$

C. $(\neg(A \wedge B) \vee \neg C)$

D. $(\neg(A \vee B) \vee C)$

15. Quyidagi uch o'zgaruvchili formulalarning qaysi biri keltirilgan formula?

A. $((\neg A \wedge B) \vee (\neg C \wedge \neg B))$

B. $((\neg A \wedge B) \vee (\neg C \wedge \neg B))$

C. $((\neg A \wedge B) \rightarrow (\neg C \wedge \neg B))$

D. $((\neg A \wedge B) \vee (\neg C \rightarrow \neg B))$

16. Quyidagi formulalarning qaysi biri DNF bo'ladi?

A. $((\neg A \wedge B) \vee (\neg C \wedge \neg B))$

B. $((\neg A \wedge B) \vee (\neg C \rightarrow \neg B))$

C. $((\neg A \rightarrow B) \vee (\neg C \rightarrow \neg B))$

D. $((\neg A \wedge B) \vee (\neg C \wedge \neg B))$

17. Quyidagi formulalarning qaysi biri DNF bo'ladi?

A. $(A \rightarrow B)$

B. $(B \rightarrow \neg A)$

C. $(A \vee \neg B)$

D. $((A \vee B) \wedge C)$

18. Quyidagi formulalarning qaysi biri KNF bo'ladi?

A. $(\neg A \vee B \vee C)$

B. $((\neg A \rightarrow B) \vee (\neg C \rightarrow \neg B))$

C. $((\neg A \wedge B) \vee (\neg C \rightarrow \neg B))$

D. $((\neg A \wedge B) \vee \neg C)$

19. Quyidagi ikki o'zgaruvchili formulalarning qaysi biri KNF bo'ladi?

A. $(A \wedge B)$

B. $(B \rightarrow \neg A)$

C. $((A \vee \neg B) \wedge C)$

D. $((A \vee B) \wedge (\neg C \vee A))$

20. Quyidagi ikki o'zgaruvchili formulaning MDNFida nechta had bor? $(A \rightarrow (B \rightarrow (A \wedge B)))$

A.1

B.4

C.3

D.2

21. Quyidagi ikki o'zgaruvchili formulaning MKNFida nechta had bor? $((P \vee \neg Q) \rightarrow Q) \wedge (\neg P \vee Q)$

A.2

B.3

C.1

D.4

29. $((A \rightarrow B) \rightarrow A) \rightarrow (A \rightarrow (B \wedge A))$ formulaning mukammal dizyunktiv normal formaga keltiring.
 A. $((A \wedge B) \vee (\neg A \wedge \neg B) \vee (A \wedge B))$
 B. $((A \wedge B) \vee (\neg A \wedge B))$
 C. $((A \wedge B) \vee (\neg A \wedge \neg B))$
 D. $(\neg A \wedge B)$

22. Quyidagi ketma-ketliklardan qaysi biri formula bo'ladi?
 A. $A \vee B(C \wedge D)$
 B. $((A \wedge B) \vee C)$
 C. $(A \rightarrow B) \rightarrow C$
 D. $(A \wedge B) \vee C$

23. Quyidagi ketma-ketliklardan qaysi biri formula bo'ladi?
 A. $((\neg A \wedge B) \rightarrow (B \vee C))$
 B. $(\forall B \wedge C) \rightarrow A$
 C. $A \rightarrow (B \vee C)$
 D. $A \wedge B \rightarrow C$

24. $((A \rightarrow \neg B) \rightarrow B) \wedge (\neg A \vee B)$ formula propozitsional o'zgaruvchilar tanlanmalarining nechταςida rost qiymat qabul qiladi?
 A. 2ta
 B. 0 ta
 C. 1ta
 D. 3ta

25. $(A \rightarrow B) \leftrightarrow (\neg B \rightarrow \neg A)$ formula propozitsional o'zgaruvchilar tanlanmalarining nechταςida rost qiymat qabul qiladi?
 A. 3ta
 B. 2ta
 C. 1 ta
 D. 4ta

26. $((A \vee \neg B) \wedge C) \rightarrow (A \wedge C)$ formula propozitsional o'zgaruvchilar tanlanmalarining nechταςida rost qiymat qabul qiladi?
 A. 5ta
 B. 7ta
 C. 3ta
 D. 8ta

27. $((\neg A \vee B) \wedge C)$ formula propozitsional o'zgaruvchilar tanlanmalarining nechταςida rost qiymat qabul qiladi?
 A. 4
 B. 5
 C. 6
 D. 3

28. $\neg((A \wedge B) \rightarrow \neg A)$ formulani mukammal diz'yunktiv normal formaga keltiring.
 A. $(A \wedge B)$
 B. $(\neg A \wedge B)$
 C. $((A \wedge B) \vee (\neg A \wedge B))$
 D. $((\neg A \wedge B) \vee (\neg A \wedge \neg B))$

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Mendelson E. Introduction to mathematical logic. Fifth edition. - NY.: «Chapman&Hall/CRC», 2010.
2. Yunusov A.S. Matematik mantiq va algoritmlar nazariyasi elementlari. - T.: «Yangi asr avlodi», 2006
3. Гиндикин С.Г. Алгебра логики в задачах. - М.: «Наука», 1972.
4. Ершов Ю.Л., Палютин Е.А. Математическая логика. - М.: «Наука», 2011.
5. Ёкубов Т. Математик логика элементлари. - Т.: «Ўқитувчи», 1983
6. Игошин В.И. Математическая логика и теория алгоритмов. - М.: «Наука», 2008.
7. Клини С.К. Математическая логика. - М.: «Мир», 1973.
8. Лавров И.А., Максимова Л.Л. Задачи по теории множеств, математической логики и теории алгоритмов. - М.: «Наука», 2004
9. Новиков П.С. Элементы математической логики. - М.: «Наука», 1973.
10. Успенский В.А. Теорема Гёделя о неполноте. - М.: «Наука», 1982.
11. Яблонский С.В. Введение в дискретную математику. - М.: «Высшая школа», 2006.

MUNDARIJA

Kirish

I bob. Dastlabki tushunchalar.

- 1-§. To'plam. To'plamlar ustida amallar. 3
- 2-§. Binar munosabatlar. 4
- 3-§. Binar munosabat turlari. 15
- 4-§. Ekvivalentlik munosabati. 18
- 5-§. Tartiblangan to'plamlar. 19

II bob. Mulohazalar algebrasi.

- 1-§. Mulohazalar va ular ustida amallar. 23
- 2-§. Mulohazalar algebrasi formulalari. 28
- 3-§. "Tavtologiya" tushunchasi. Tavtologiya haqida teoremlar. 31
- 4-§. Teng kuchli formulalar va asosiy teng kuchliliklar. 34
- 5-§. Ikki qonuni. Amallarning to'liq sistemasi. 42
- 6-§. Yechilish muammosi. Normal formalar. 46

III bob. Mantiq algebrasi funksiyalari.

- 1-§. Bul funksiyalari va ularning berilish usullari 49
- 2-§. Formulalar ekvivalentligi. Duallik prinsipi 56
- 3-§. Normal formalar. 56
- 4-§. To'liqlik va yopiqlik 61
- 5-§. Muhim yopiq sinflar. Post teoremasi 64

IV bob. Mulohazalar hisobi.

- 1-§. Formal aksiomatik nazariya. 71
- 2-§. Mulohazalar hisobi uchun aksiomalar sistemasi. 79
- 3-§. L nazariyaning asosiy keltirib chiqariladigan formulalari. 81
- 4-§. L nazariya uchun Gyodelning to'liqlik haqidagi teoremasi. 84

V bob. Predikatlar algebrasi.

- 1-§. Predikatlar va kvantorlar. 87
- 2-§. Predikatlar algebrasi va uning formulalari. 92
- 3-§. Predikatlar algebrasi tilining matematik mulohazalarni ifoda etishda qo'llanishi. 92
- 4-§. Predikatlar algebrasida yechilish muammosi. 96

Nazorat uchun testlar 105

Foydalanilgan adabiyotlar 107

112

Kasimov Nadimulla Xabibullayevich
Dadajanov Ro'zimat Normatovich
Ibragimov Farhod Nurmuhamadjonovich

DISKRET MATEMATIKA VA MATEMATIK MANTIQ ASOSLARI

Muharrir: Suhrob Hoshimov
Musahhih: Saida G'ofurova
Sahifalovchi: Abrol Hidoyatov

Nashriyot litsenziyasi №AI 242, 04.07.2013 y.
Offset qog'oz. Bosishga ruxsat etildi 12.12.2019 y.
Format 60x84 ^{1/16}. Garnitura «Times New Roman».
Bosma taboq 7.13, Adadi 200 nusxa. Buyurtma №65

«VneshInvestProm» mas'uliyati cheklangan jamiyati.
100011, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30.
Tel./faks: (+99871) 244-75-75

UO'K 519.06
KBK 22.176

Diskret matematika va mantiq asoslari, Toshkent,
VNESHINVESTPROM nashriyoti, 2019. - 114 s.

ISBN 978-9943-4238-1-7

9 789943 423817